Adam Martynowicz
(Warszawa)

Sobory lokalne na ziemiach ruskich i w Wielkim Księstwie Litewskim do końca XV wieku

Początki organizacji Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich włączonych później do Korony i w Wielkim Księstwie Litewskim sięgają drugiej połowy X w. Powstanie i rozwój Cerkwi prawosławnej związane było zarówno z misją metodiańską, jak i z działalnością Kościoła ruskiego o proweniencji bizantyjskiej.

Pierwsza chrystianizacja Rusi dokonana została za pośrednictwem misjonarzy bizantyjskich około 866 r. Prawdopodobnie utworzono wówczas biskupstwo misyjne i wybudowano w Kijowie cerkiew pw. św. Eliasza[1]. Nowa, chrześcijańska wiara nie zyskała jednak poparcia władzy książęcej, toteż jej ekspansja została zahamowana na około dwadzieścia lat. Ostatecznie chrystianizacja Rusi Kijowskiej dokonała się dopiero za panowania księcia Włodzimierza Wielkiego (980-1015), który w zamian za rękę księżniczki Anny, siostry Bazylego II (976-1025), zgodził się na przyjęcie chrześcijaństwa z Bizancjum. Chrzest władcy Rusi Kijowskiej odbył się w Korsuniu w 988 r. Włodzimierz przyjął chrzest w obrządku greckim i szerzył chrześcijaństwo na Rusi w tym samym obrządku[2]. Pierwszymi głównymi hierarchami na Rusi byli Grecy. Źródła ruskie oraz świadectwo pochodzącego z Egiptu historyka chrześcijańskiego Jahii z Antiochii (Jahia ibn Said al-Antaki, ok. 980-1066)[3] wiążą organizację hierarchii ruskiej z Konstantyno-

[1] *Powieść minionych lat. Charakterystyka historyczno-literacka*, przekł. i komentarz F. Sielicki, red. nauk. M. Jakóbiec, W. Jakubowski, Wrocław 1968, s. 248.

[2] Proweniencja organizacji Kościoła na Rusi jest przedmiotem licznych dyskusji. Spośród licznych opinii dotyczących pochodzenia chrześcijaństwa na tym terenie (tzn. proweniencji bizantyjskiej, bułgarskiej, rzymskiej, autonomicznej, misyjnej, tmutarakańskiej, korsuńskiej oraz perejasławskiej; trzy ostatnie proweniencje można uważać za warianty opcji bizantyjskiej; pogląd o misyjnej działalności biskupów jest z kolei ewolucją tezy rzymskiej) najbardziej rozpowszechniona w literaturze i zarazem najpełniej udokumentowana jest opcja bizantyjska. Syntetycznego przeglądu tych stanowisk dokonuje A. Poppe, *Organizacja Kościoła (Ruś)*, [w:] *Słownik Starożytności Chrześcijańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, pod red. G. Labudy i Z. Stiebera, t. 3 (L-O), cz. 2 (N-O), Wrocław — Warszawa — Kraków 1968, s. 512; tenże,*Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi,* cz. 1: *Początki metropolii i sprawa archikatedry*, „Przegląd Historyczny", t. LV, 1964, z. 3, s. 369-391; tenże, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 15-39.

[3] Arabski pisarz Yahia z Antiochii opisując bunt Bardasa Fokasa, który 14 września 987 r. ogłosił się cesarzem, wspomina, iż cesarz Bazyli szukając pomocy zwrócił się

polem, choć materiały źródłowe bizantyjskie milczą na ten temat[4]. Za pośrednictwem Kościoła greckiego kultura bizantyjska w ciągu dwóch stuleci opanowała całą Ruś. Nastąpił dynamiczny rozwój struktury kościelnej, który wyrażał się utworzeniem licznych diecezji. W końcu X w. oprócz biskupstwa kijowskiego istniały już diecezje w Białogrodzie i Nowogrodzie. Na początku XI w. zostały utworzone władyctwa w Połocku, Czernihowie i Perejasławiu. W II połowie XI w. i w XII w. założono biskupstwa w Juriewie, Rostowie, Tmutarakaniu, Włodzimierzu Wołyńskim, Turowie, Smoleńsku i Haliczu. W połowie XIII w. na ziemiach ruskich istniało już 15 diecezji[5].

Ziemie polskie znajdujące się w sąsiedztwie Wielkich Moraw, a także w późniejszym okresie schrystianizowanej Rusi i Czech, znalazły się również w orbicie oddziaływania chrześcijaństwa wschodniego. Nestor w *Powieści dorocznej* informuje, że działalność misyjna Cyryla i Metodego, braci z Tessalonik oraz ich uczniów objęła Słowian naddunajskich, Morawian, Czechów, Lachów i Polan znad Dniepru. „Był jeden naród słowiański: Słowianie, którzy siedzieli nad Dunajem i których podbili Węgrzy i Morawianie, i Czesi, i Lachowie, i Polanie, teraz zwani Rusią. Dla nich bowiem najpierw przełożono księgi, dla Morawian; pismo to nazwano słowiańskim, które to pismo jest u Rusi i u Bułgarów dunajskich”[6]. Chrystianizacja ziem polskich przez misję metodiańską zapoczątkowana została za panowania księcia wielkomorawskiego Świętopełka I (870-894) i związana była z ekspansją Państwa Wielkomorawskiego na Kraj Wiślan w 875 r. Najnowsze

do Włodzimierza Wielkiego. Książę kijowski, w zamian za rękę bizantyjskiej księżniczki, udzielił mu zbrojnego wsparcia oraz przyjął bizantyjskie chrześcijaństwo: „I stało się niebezpiecznie i zaniepokoił się władca Bazyli z powodu potęgi jego [Bardasa Fokasa] wojsk i zwycięstwa nad nim. I wyczerpały się jego bogactwa i zmuszony koniecznością posłał do władcy Rusinów — a oni są jego wrogami, aby prosić ich pomocy w zaistniałej sytuacji. I zgodził się on [władca Rusinów]. Zawarli oni porozumienie o powinowactwie i ożenił się władca Rusinów z siostrą władcy Bazylego, po tym jak ów postawił mu warunek, aby ochrzcił się i cały naród jego krajów, a oni są wielkim narodem. I nie zaliczali siebie Rusini do żadnego zakonu [religii] i nie wyznawali żadnej wiary. I wysłał następnie do niego władca Bazyli metropolitów i biskupów i ochrzcili oni władcę [Rusi] i wszystkich, którzy zamieszkiwali jego ziemie, i wysłał do niego swoją siostrę, a ona zbudowała wiele cerkwi w kraju Rusinów” [tłumaczenie z przekładu rosyjskiego — A. M.], — В. Р. Росенъ, *Императоръ Василий Болгаробойца. Извлечения изъ летописи Яхъи Анитохийскаго*, „Записки Императорской Академии Наукъ”, т. 44, Приложение № 1, Санкт-Петербургъ 1883, с. 23-24.

[4] W. Zaikin, *Ustrój prawny Kościoła ruskiego (wschodnio-słowiańskiego) w okresie przedtatarskim 988-1240*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, R. XI, z. 3, Lwów 1931, s. 575.

[5] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 21.

[6] *Kroniki staroruskie*, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył F. Sielicki, Warszawa 1987, s. 29.

badania potwierdzają obecność obrządku słowiańskiego na ziemiach polskich zarówno przed, jak i po 966 r., uznawanym za datę przyjęcia chrztu (w obrządku łacińskim) przez Polskę[7]. Zgodnie z tezą postawioną przez Jerzego Umińskiego[8], a rozwiniętą przez Henryka Paszkiewicza, Karolinę Lanckorońską, Jerzego Klingera i Zbigniewa Dobrzańskiego, metropolia metodiańska powstała w Krakowie po wypędzeniu z Moraw duchowieństwa obrządku słowiańskiego (po śmierci Metodego w 885 r.). Gorazd, uczeń Metodego uciekł do Polski, przenosząc siedzibę morawskiej katedry biskupiej do stolicy państwa Wiślan. Antoni Mironowicz przekonująco dowodzi, iż polska metropolia obrządku słowiańskiego z siedzibą w Krakowie ostatecznie uformowała się po 992 r.[9] W czasach Bolesława Chrobrego (992-1025) w tymże grodzie obok katedry łacińskiej św. Wacława istniała również słowiańska katedra św. Michała[10]. Przypuszcza się, iż metropolia słowiańska mogła obejmować ziemię sandomierską, przemyską, halicką, lubelską, a także terytorium Bużan[11]. Za panowania Bolesława Chrobrego zwyciężyła łacińska opcja chrześcijaństwa, a obrządek słowiański był prześladowany. Informacje o prześladowaniu i wypędzeniu mnichów słowiańskich można odnaleźć zarówno w *Kronice* Kosmasa[12], jak i w *Paterikonie Pieczerskim*. W dziele tym mnich Polikarp w *Żywocie Mojżesza Węgrzyna* informuje, że święty mąż Mojżesz zabrany w niewolę do Polski nie chciał obcować z pewną wpływową niewiastą, z którą prawdopodobnie wcześniej Bolesława łączyły intymne stosunki, mimo że ona usilnie nalegała. Potajemnie przyjął postrzyżyny mnisze od przebywającego w owym czasie w Polsce mnicha z Atosu. Rozgniewana niewiasta wpłynęła na Bolesława Chrobrego, który „wzniecił prześladowanie wielkie na czerńców i wygnał ich wszystkich z włości swojej”[13]. Obrządek słowiański istniał jeszcze za czasów Bolesława Śmiałego (1058-1079), a konflikt króla z biskupem Stanisławem być może był

[7] Przeglądu literatury dokonuje A. Mironowicz w: *Kościół prawosławny*, s. 34-35, przyp. 17.

[8] J. Umiński, *Obrządek słowiański w Polsce IX-XI wieku i zagadnienie drugiej metropolii polskiej w czasach Bolesława Chrobrego*, „Roczniki Humanistyczne”, Towarzystwo Naukowe KUL, R. IV (1953), z. 4, Lublin 1954, s. 1-44.

[9] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 40-45.

[10] Przyjmując to założenie, bardziej zrozumiała staje się relacja Wincentego Kadłubka, który opisując śmierć biskupa Stanisława stwierdza, iż zginął on — *inter infulas* — między dwiema katedrami. *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski*, t. II, Lwów 1872 (dalej: *MPH II*), s. 296.

[11] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 41.

[12] Kronika informuje o bliżej nieznanym *persecutio christianorum*, które miało miejsce w Polsce w 1022 r.

[13] *Pateryk Kijowsko-Pieczerski czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*, „Slavica Wratislaviensia”, LXVI, oprac. i przeł. na język polski L. Nodzyńska, Wrocław 1993, s. 222.

częścią walki obrządków[14]. Ostatecznie parafie z liturgią w języku słowiańskim przestały funkcjonować za panowania Władysława Hermana (1079-1102)[15].

W omawianym okresie ziemie polskie znalazły się również w kręgu oddziaływania innej tradycji Kościoła wschodniego, a mianowicie prawosławia obrządku bizantyjsko-ruskiego rozwijającego się na Rusi Kijowskiej. Jak zauważył Władysław Abraham „Kijów ówczesny musiał na Polskę silnie oddziaływać, gdyż na Zachodzie w pobliżu tak świetnego ogniska cywilizacji nigdzie nie było, a oddziaływanie to wzmacniały nadto ciągłe stosunki polityczne i handlowe z Rusią i częste małżeństwa między członkami domów panujących obu tych krajów zawierane. Wpływy rusko-bizantyjskie uwydatniały się wtedy i w stroju, i w architekturze, a nawet w tłoku menniczym, mogły więc oddziaływać również i na Kościół polski"[16]. Już w czasach Bolesława Chrobrego prawosławie o tradycji bizantyjsko-ruskiej znalazło się w granicach państwa polskiego. W 1018 r. przyłączył on do Polski Grody Czerwieńskie zamieszkałe przez ludność wyznania prawosławnego. Misję chrystianizacyjną na pograniczu polsko-ruskim początkowo prowadziły władyctwa kijowskie i białogrodzkie, a następnie włodzimierskie, utworzone przed 1085 r.[17], oraz przemyskie i uhrowskie[18]. Wyznawcy Koś-

[14] Por.: J. Klinger, *Nurt słowiański w początkach chrześcijaństwa polskiego*, [w:] *O istocie prawosławia. Wybór pism*, Warszawa 1983, s. 401-407; K. Lanckorońska, *W sprawie sporu między Bolesławem Śmiałym a św. Stanisławem*, odbitka z wyd. Polskiego Towarzystwa Historycznego na Obczyźnie „Teki historyczne", t. IX, Londyn 1958, s. 1-15; H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, Kraków 1996, s. 436-445.

[15] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 50-54. Por.: J. Klinger, *Nurt słowiański w początkach chrześcijaństwa polskiego*, s. 407-409; Z. Dobrzyński, *Obrządek słowiański w dawnej Polsce*, cz. 3, Warszawa 1989, s. 391-415, 476; K. Lanckorońska, *W sprawie sporu*, s. 6; H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, s. 444-445.

[16] W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962, s. 159.

[17] Biskupstwo włodzimierskie w początkowym okresie swego istnienia obejmowało tereny Wołynia, Polesia, Podlasia, Grodów Czerwieńskich z Haliczem, Przemyślem, Bełzem i późniejszym Lwowem. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 80.

[18] Biskupstwo ruskie w Przemyślu, obejmujące tereny wokół Przemyśla, Zwienigorodu i Trembowli, najprawdopodobniej zostało erygowane przez patriarchę konstantynopolitańskiego Mikołaja III Gramatyka (1084-1111) w okresie zjazdu książąt ruskich w Lubeczu w 1097 r. Nie przetrwało ono jednak długo, gdyż w latach czterdziestych XII w. zbrojna wyprawa Bolesława Krzywoustego na księstwo przemyskie sprawiła, iż tereny te znalazły się w orbicie wpływów katolickich biskupów krakowskich, a biskup przemyski musiał udać się do Halicza; od 1141 r. w Haliczu znajdowała się również stolica księstwa, przeniesiona przez księcia Władymirka Wołodarowicza (1141-1153). Konflikt Władymirka z księciem kijowskim Izasławem Mścisławowiczem i współpracującym z księciem kijowskim Klimentem Smolatyczem sprawił, iż diecezja halicka powstała dopiero w latach 1147-1155 i objęła swym zasięgiem ziemie biskupstwa przemyskiego i księstwa halickiego. W 1219 r. została reaktywowana diecezja przemyska. Od 1223 r., dzięki fundacji księcia Daniela, działało władyctwo z siedzibą w Uhrowsku. Na skutek ofensywy mongolsko-tatarskiej na Ruś w 1236 r.,

cioła prawosławnego w państwie polskim nie byli dyskryminowani, gdyż korzystali z protekcji księżniczek ruskich wydawanych za pierwszych Piastów. Tego typu powiązania rodzinne zapoczątkowane zostały przed 1012 r. wydaniem córki Bolesława Chrobrego za Światopełka turowskiego[19]. Związki te bez wątpienia odegrały ważną rolę w określeniu miejsca Kościoła prawosławnego w strukturze państwa Piastów.

Pierwsze wzmianki o istnieniu w pełni uformowanych struktur Kościoła prawosławnego na obszarze państwa polskiego pojawiają się w źródłach historycznych dopiero w latach czterdziestych XIV w. Wraz z przyłączeniem przez Kazimierza Wielkiego (1333-1370) do Korony Królestwa Polskiego ziemi sanockiej i przemyskiej (1344 r.), a następnie Lwowa, Rusi Halickiej, Chełma, Bełza, Brześcia i Włodzimierza Wołyńskiego (1349 r.) na obszarze państwa polskiego znalazła się metropolia halicka[20]. Metropolia halicka powstała już w 1303 r. wskutek zabiegów księcia halickiego Jerzego I (+ 1308) za czasów patriarchy konstantynopolitańskiego Atanazego (1302-1309) i cesarza Andronika II Paleologa (1282-328), a w jej skład weszły biskupstwa: chełmskie, włodzimierskie, przemyskie, łuckie oraz turowskie[21]. Na skutek

stolica księstwa zostaje przeniesiona do Chełma, a wraz z nią katedra biskupia (nie później niż w 1240 r.). Nowa eparchia chełmska objęła swym zasięgiem nie tylko tereny podległe władzy księcia Daniela, ale również część ziemi sandomierskiej oraz całe pogranicze w górę rzeki Wieprz z zamieszkałą ludnością polską i ruską. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 64, 80, 87-89, 97-98; A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku*, Lublin –– Chełm 1999, s. 60-61, 66-68, 110-111; M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982, s. 37-41; A. Poppe, *Państwo i Kościół,* s. 155-157.

[19] Około roku 1038-1039 Kazimierz Odnowiciel (1034-1058) pojął za żonę Marię Dobroniegę, siostrę Jarosława Mądrego (1019-1054), a siostra Kazimierza Odnowiciela, Gertruda, została wydana w 1043 r. za Izasława kijowskiego, syna Jarosława Mądrego. Żona Bolesława Śmiałego wyznawała „wiarę ruską", zaś jego syn Mieszko idąc w ślady ojca w 1088 r. także poślubił „Ruthena puella". Córka Władysława Hermana (1079-1102) wyszła za mąż za księcia włodzimiersko-wołyńskiego Jarosława I. Bolesław Krzywousty pojął za żonę w 1103 r. Zbysławę, córkę księcia kijowskiego Światopełka Izasławicza. W 1151 r. córka Bolesława Krzywoustego, Agnieszka, została wydana za księcia włodzimierskiego Mścisława Izasławicza. Z kolei w 1158 r. Mieszko III Stary ożenił się z Eudoksją, córką księcia kijowskiego Izasława Mścisławicza. Kazimierz Sprawiedliwy poślubił Helenę, córkę księcia kijowskiego Rościsława. Także w późniejszym okresie dochodziło do małżeństw członków dynastii piastowskiej z przedstawicielkami dworów ruskich. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 79, 81-82, 90-92; O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 1895, s. 69-70, 87-90, 92-93, 98-99, 112-113, 120-121, 123-124, 165-167, 180-186. Por.: *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski*, t. I, Lwów 1864 (dalej: *MPH I*), s. 417, 424, 419, 810; *MPH II*, s. 4-5, 74, 379, 778; *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski*, t. III, Lwów 1878 (dalej: *MPH III*), s. 479, 634.

[20] Na początku XIV w. jednolita metropolia kijowska rozpadła się na trzy katedry metropolitalne: tytularną kijowską (de facto włodzimierską), halicką i litewską.

[21] J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie na pod-*

nacisków metropolitów kijowskich oraz książąt włodzimiersko-suzdalskich przetrwała ona zaledwie kilka lat, następnie funkcjonowała w roku 1331 i w latach 1341-1347[22]. We wrześniu 1347 r., w wyniku starań metropolity kijowskiego Teognosta (1328-1353) i księcia moskiewskiego Szymona Pysznego (1340-1353), na soborze konstantynopolitańskim uległa ona rozwiązaniu[23], aby w 1371 r. na skutek zabiegów Kazimierza Wielkiego zostać ponownie reaktywowaną[24]. W liście skierowanym do patriarchy konstantynopolitańskiego władca prosił o mianowanie na metropolitę halickiego biskupa Antoniego, „aby obrządek Rusi nie zginął, ani nie podległ skażeniu. A jeżeli nie będzie miłosierdzia bożego i błogosławieństwa waszego dla tego człowieka, wtedy nie utyskujcie na nas, jeżeli przyjdzie potrzeba chrzcić na wiarę łacińską Rusinów, gdy nie ma metropolity na Rusi, albowiem kraj nie może być bez zakonu"[25]. Zabiegi u patriarchy konstantynopolitańskiego Filoteusza (1354-1355, 1364-1376) o przywrócenie metropolii halickiej miały charakter czysto polityczny, gdyż król dążył do wyjęcia ludności wyznania prawosławnego spod zwierzchnictwa metropolity kijowskiego, rezydującego poza terytorium państwa polskiego[26]. Reaktywowana metropolia halicka objęła swym zasięgiem oprócz diecezji halickiej, także biskupstwa w Przemyślu, Chełmie, Włodzimierzu i Turowie. Po śmierci Kazimierza

stawie źródeł greckich, „Kwartalnik Historyczny", R. X, z. III, 1896, s. 492-493, 496-498; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934, repr. Orthdruk, Białystok 2005, s. 4 nn.

22 J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa,* s. 507-509; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 121-122. Według E. Gołubińskiego metropolia halicka funkcjonowała w okresie od kwietnia do sierpnia 1331 r., a następnie była reaktywowana w 1337-1338 r. i istniała do 1347 r. Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2: *Период второй, Московский от нашествия монголов до митрополита Макария включительно*, ч. 1, Москва 1997, с. 153-154. Por.: T. Śliwa, *Kościoły wschodnie i inne wspólnoty religijne w monarchii Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 1, cz. 1, Poznań — Warszawa 1974, s. 255.

23 Likwidacja metropolii halickiej była bardziej aktem politycznym, niż kościelnym. Od 1347 r. metropolici kijowscy (tj. właściwie moskiewscy) zaczęli używać tytułu „metropolitów Kijowa i całej Rusi". A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 121-125; Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 3: *История Русской Церкви в период постепенного перехода ее к самостоятельности (1240-1589)*, отд. 1: *Состояние Русской Церкви от митрополита Кирилла II до митрополита святого Ионы, или в период монгольский (1240-1448)*, Москва 1995, с. 29-30; T. Śliwa, *Kościoły wschodnie*, s. 255.

24 J. Fijałek, *Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy w. XIV na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny", R. XI, 1897, s. 22 nn. Na ten temat zob.: K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 3-8.

25 List Kazimierza Wielkiego napisany około 1370 r. do Filoteusza, patriarchy konstantynopolitańskiego, *MPH II*, s. 626-627.

26 Т. Барсовъ, *Константинопольский Патриархъ и его власть над Русскою Церковию*, Санкт-Петербургъ 1878, с. 384.

Wielkiego Ruś Halicka przeszła pod bezpośrednie rządy Ludwika Węgierskiego (1370-1384), który z niechęcią odnosił się do chrześcijaństwa wschodniego. Erygowanie metropolii łacińskiej w Haliczu (1375 r.) z biskupstwami w Chełmie, Przemyślu i Włodzimierzu miało za zadanie zahamować rozwój Kościoła prawosławnego na tych terenach[27].

Po unii w Krewie (1385 r.) zawartej pomiędzy Polską a Litwą duże obszary zamieszkiwane przez ludność prawosławną znalazły się pod berłem Jagiellonów. Wyznawcy prawosławia, na skutek wprowadzania w życie postanowień aktu krewskiego, m.in. nawracania mieszkańców kraju na katolicyzm, poddani zostali licznym ograniczeniom w zakresie swobód wyznaniowych, budowy świątyń i dopuszczania do urzędów. W tym czasie Kościół prawosławny w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim posiadał w dwie metropolie: halicką[28] i litewską[29]. Za sprawą metropolity litewskie-

[27] W. Abraham, *Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904, s. 296-298.

[28] W 1380 r. metropolita litewski Cyprian (1375-1381, 1382-1389) uzyskał od patriarchy konstantynopolitańskiego Nila (1379-1388) tytuł metropolity litewskiego i halickiego, skupiając w swych rękach władzę jurysdykcyjną nad dwoma prowincjami cerkiewnymi. Formalnie metropolia halicka nie została zlikwidowana, a po unii krewskiej jej terytorium zostało poszerzone o Ruś Czerwoną i niektóre diecezje w Mołdawii. Zachowaniem metropolii halickiej zainteresowany był również sam Władysław Jagiełło, gdyż jej zwierzchnicy posiadali prawo wyświęcania biskupów w księstwach mołdawskich. Dzięki temu zwiększały się wpływy polskie w Mołdawii. Ponadto odrębna metropolia halicka podporządkowana decyzjom władcy miała posłużyć w zamyśle Jagiełły katolicyzacji społeczeństwa Rusi Halickiej. W latach 1391-1539 nie posiadała ona osobnych hierarchów i była zarządzana przez namiestników metropolity kijowskiego. W 1539 r. doszło do wznowienia prawosławnego biskupstwa halickiego z siedzibą we Lwowie, którego ordynariuszem został Makary Tuczapski. Otrzymał on tytuł biskupa halickiego, lwowskiego i kamienieckiego. Eparchia obejmowała Halicz, Lwów, Kamieniec Podolski, Śniatyń i Trembowlę. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 146-148, 216; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie,* s. 37-43.

[29] Metropolia litewska powstała w latach 1299-1300, za rządów Witenesa (1296-1315). Miała ona swoją siedzibę w Nowogródku Litewskim na Rusi Czerwonej. Istniała zaledwie 30 lat, gdyż w 1330 r. na skutek interwencji metropolity kijowskiego (faktycznie moskiewskiego) Teognosta została zlikwidowana. W 1352 r. książęta litewscy poparli w staraniach o zdobycie metropolii kijowskiej nieznanego bliżej metropolitę Teodoryta (1352-1355). Otrzymał on sakrę od patriarchy bułgarskiego Teodozego II, mimo iż na katedrę metropolitalną w Kijowie patriarchat konstantynopolitański wyznaczył i wyświęcił metropolitę włodzimierskiego Aleksego (1354-1378). Porażka Teodoryta sprawiła, iż Olgierd zwrócił się do Konstantynopola o utworzenie metropolii litewskiej, niezależnej od metropolity włodzimierskiego, tytularnego arcybiskupa Kijowa. Jego zabiegi zakończyły się powodzeniem w 1354 r. Na czele samodzielnej metropolii litewskiej stanął Roman Rusin (1354-1362). Po jego śmierci w 1362 r. metropolia przestała istnieć, choć dekret likwidujący ją nie został podpisany przez patriarchę Filoteusza. Książę litewski Olgierd rozpoczął ponownie starania o utworzenie odrębnej metropolii, niezależnej od Moskwy, dla ziem ruskich znajdujących się we władaniu książąt litewskich, bądź znajdujących się w obszarze ich wpły-

go Cypriana (1375-1381, 1382-1389), który objął rządy nad całą metropolią kijowską (w tym również nad Rusią Moskiewską), w 1389 r. dokonuje się przejściowe zjednoczenie Cerkwi ruskiej[30]. W 1390 r. został on uznany przez księcia moskiewskiego Wasyla I Dymitrowicza za jedynego metropolitę Rusi, zaś patriarcha konstantynopolitański Antoniusz IV (1389-1390) ponownie podporządkował mu metropolię halicką[31]. Po śmierci metropolity Cypriana w 1406 r. sytuacja Kościoła prawosławnego w granicach Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego uległa zdecydowanej zmianie. Dzięki zabiegom księcia Wasyla I Dymitrowicza w Konstantynopolu na stanowisko metropolity kijowskiego, wbrew woli księcia Witolda (1392-1430), został wybrany Grek, biskup Focjusz (1408-1415)[32]. Reprezentował on stanowisko zdecydowanie antykatolickie i promoskiewskie. Nie sprawował on również należytej opieki nad biskupstwami litewskimi i małoruskimi. Pobierał wysokie opłaty, a zgromadzone bogactwo wywoził do Moskwy[33]. Witold, popierany przez Władysława Jagiełłę, dążąc do utworzenia odrębnej litewskiej metropolii kijowskiej zawierającej się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, w 1414 r. wypędził z Litwy wizytującego metropolitę Focjusza[34]. Następ-

wów. W 1373-1374 r. patriarcha konstantynopolitański przysłał na Litwę swego apokryzjusza, mnicha bułgarskiego Cypriana, z rodu Camblaków (stryja Grzegorza Camblaka — od 1415 r. metropolity kijowskiego), który w 1375 r. zostaje mianowany metropolitą kijowskim i litewskim, obejmując po śmierci Aleksego zwierzchnictwo nad całą Rusią, a w 1389 r. — metropolitą kijowskim i całej Rusi. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny,* s. 11-25; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 513-521; tenże, *Biskupstwa greckie*, s. 3-4; T. M. Trajdos, *Biskupi prawosławni w monarchii Jagiełły*, „Nasza Przeszłość", 1986, t. 66, s. 113-114; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 179-180, 184-185; 190-193, 214-215.

30 Od 1405 r. metropolita Cyprian zaczął używać tytułu *Metropolitanus Kioviensis et Haliciensis tociusque Russiae* (taki tytuł można odnaleźć w dokumencie z 1407 r., w którym Władysław Jagiełło zatwierdza uposażenie i przywileje władyctwa przemyskiego. (*Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego*, t. VII, Lwów 1878, nr 26, s. 50 — dalej: *AGZ*). Zjednoczenie Cerkwi ruskiej trwa do 1406 r., tj. do śmierci metropolity Cypriana. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 149; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie,* s. 43.

31 A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 146-147. Por.: K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 24-25.

32 Kandydatem księcia Witolda na kijowską katedrę metropolitalną był arcybiskup połocki Teodozy, prawdopodobnie Grek, nominat metropolity Cypriana. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою коммиссиею*, т. I (1340-1506), Санкт-Петербургъ 1846 (dalej: *АЗР*), № 25, с. 35-37.

33 *Полное собрание русскихъ летописей* (dalej: *ПСРЛ*), т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись*, Москва 1965, с. 223-224; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 35-36.

34 *Новгородская первая Летопись младшего извода*, [в:] *ПСРЛ*, т. 3, *Новгородская первая Летопись старшего и младшего изводов*, Москва — Ленинград 1950, с. 404; T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak (buł-*

nie w imieniu książąt i bojarów Wielkiego Księstwa Litewskiego zwrócił się do patriarchy konstantynopolitańskiego o wyznaczenie nowego metropolity, oskarżając Focjusza o niszczenie i grabienie Kościoła kijowskiego oraz o przebywanie w Moskwie zamiast w stolicy metropolii nad Dnieprem[35]. Równocześnie przedstawił patriarsze własnego kandydata. Był nim Grzegorz Camblak, bratanek zmarłego metropolity Cypriana, wybitny katecheta cerkiewny, ihumen serbskiego monasteru Visoki Dečani w Kosmecie oraz prezbiter cerkwi suczawskiej w Mołdawii, przebywającego na Litwie od 1406 r.[36] Patriarcha odrzucił żądania Witolda, toteż jesienią 1414 r. biskupi, archimandryci, ihumeni, kniaziowie i bojarzy spotkali się na soborze i dokonali formalnego wyboru Camblaka na metropolitę[37]. Bezskuteczne próby zatwierdzenia wyboru w Konstantynopolu sprawiły, iż 15 listopada 1415 r. pod przewodnictwem Witolda zebrał się sobór w Nowogródku litewskim, który wybrał i udzielił święceń metropolicie litewskiemu i kijowskiemu Grzegorzowi Camblakowi[38]. Wyświęcając Camblaka sobór dokonał zmiany ustroju Cerkwi litewskiej. Powołał do życia niezależną metropolię litewsko-ruską[39]. W ten sposób doszło do wyraźnego podziału jednolitej metropolii kijowskiej na dwie: kijowską i moskiewską wzdłuż granic państw. W ten sposób powstały podstawy organizacyjne niezależnej struktury organizacyjnej Kościoła wschodniego w państwie polsko-litewskim[40].

Nowo powołany metropolita Grzegorz Camblak w rękach Jagiełły i Witolda stał się również narzędziem do wprowadzenia w życie unii kościelnej pomiędzy Cerkwią prawosławną a Kościołem katolickim. Został on wysłany na sobór w Konstancji, na który przybył w lutym 1418 r. w otoczeniu prawosławnych biskupów, prezbiterów i bojarów. Jego propozycja sposobu przeprowadzenia unii (przeprowadzenie dysputy na soborze, w czasie której teologowie i znawcy prawa kanonicznego rozstrzygnęliby sporne kwestie dogmatyczne oraz udział w unii patriarchy i cesarza bizantyjskiego, który był de facto wrogiem Kościoła łacińskiego) oraz zbyt późne przybycie delegacji na

garscy duchowni prawosławni) a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polsko-litewskim u schyłku XIV i w pierwszej ćwierci XV w., „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia", t. II, Poznań 1985, s. 224.

35 *АЗР*, т. I, № 25, с. 35-37.

36 К. Мечев, *Григорий Цамблак*, София 1969, с. 15-18; А. А. Турилов, *Григорий Цамблак*, [в:] *Православная Энциклопедия*, т. XII: *Гомельская и Жлобинская Епархия — Григорий Пакуриан*, Москва 2006, с. 584-585.

37 А. И. Яцимирский, *Григорий Цамблакъ. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности*, Санкт-Петербургъ 1904, с. 177-178.

38 Tamże, s. 180; *АЗР*, т. I, № 24, 25, с. 33-37; T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy...*, s. 224; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny,* s. 37-39; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 169-171.

39 T. Śliwa, *Kościół prawosławny w państwie polsko-litewskim*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, t. 1, cz. 1, Poznań — Warszawa 1974, s. 386.

40 A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 171.

sobór, gdy obrady dobiegały końca, stały się przyczyną niepowodzenia wyprawy[41]. Rychła śmierć Grzegorza Camblaka (1419 r.) uniemożliwiła dalsze starania mające na celu unię kościelną, a sam Władysław Jagiełło nie wykazywał większego zainteresowania tą kwestią. Jego działania skoncentrowały się przede wszystkim na wspieraniu Kościoła katolickiego.

Po śmierci Grzegorza Camblaka zwierzchnictwo nad wszystkimi eparchiami ruskimi sprawował metropolita Focjusz (1419-1431)[42]. Jego następcą, z inicjatywy księcia Świdrygiełły, został biskup smoleński Harasim (1432-1435), który pod zarzutem udziału w spisku został z wyroku księcia spalony w Witebsku w 1435 r.

Zamysł Jagiełły i Witolda zawarcia unii pomiędzy Kościołem katolickim a Cerkwią prawosławną na obszarze Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego nabrał realnych kształtów i miał duże szanse powodzenia dopiero kilkanaście lat później, po podpisaniu na soborze we Florencji 6 lipca 1439 r. aktu zjednoczeniowego obu Kościołów[43]. Okolicznością sprzyjającą był fakt, iż zagorzałym zwolennikiem unii i aktywnym uczestnikiem obrad soborowych był Izydor (1437-1447), metropolita kijowski i całej Rusi, którego władza obejmowała wszystkie biskupstwa w Koronie, Wielkim Księstwie Litewskim i Wielkim Księstwie Moskiewskim. Jako gorliwy orędownik unii w sierpniu 1439 r. został mianowany legatem apostolskim na Polskę, „prowincje całej Rusi", Litwę i Inflanty, zaś w grudniu tegoż roku uzyskał godność kardynała Kościoła rzymskiego[44]. Jego prounijna działalność spotkała się jednak z nieprzychylnym, a wręcz wrogim przyjęciem zarówno w Moskwie, gdzie był nawet przez pewien czas więziony, jak i na Litwie. Ostatecznie wyjechał do Rzymu, gdzie przebywał aż do swojej śmierci w 1462 r.

Postanowienia unii florenckiej starał się wprowadzić w życie następca Jagiełły, Władysław III Warneńczyk (1434-1444), ogłaszając 22 marca 1443 r. w Budzie przywilej, który zrównywał w prawach duchowieństwo prawosławne z rzymskokatolickim[45]. Choć akt ten miał na celu pozyskanie lud-

[41] T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy,* s. 230; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny,* s. 45-47; A. Prochaska, *Król Władysław Jagiełło*, t. I, Kraków 1908, s. 396-398.

[42] Po śmierci Grzegorza Camblaka na obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony powraca Focjusz (wygnany w 1414 r. przez wielkiego księcia Witolda). Dwukrotne rozmowy z Witoldem w Nowogródku i Mozyrzu na tyle poprawiły stosunki między nimi, iż od 1420 r. zarysowała się wyraźna współpraca, która trwała aż do śmierci wielkiego księcia w 1430 r. *Latopisiec Litwy i Kronika Ruska*, wyd. I. Daniłowicz, Wilno 1827 (dalej: *Latopis Daniłowicza*), s. 244; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s.175-176.

[43] *Dokumenty Soborów Powszechnych* (dalej: *DSP*), t. III, *Konstancja, Bazylea — Ferrara — Florencja — Rzym*, układ. i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2003, s. 459-477.

[44] O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. 1, Lublin 1997, s. 74, 77.

[45] *АЗР*, т. I, № 42, с. 56-57.

ności prawosławnej do unii, to jednak pozostał on jedynie na papierze i nigdy nie doczekał się realizacji[46].

Zamieszanie powstałe po soborze ferraro-florenckim, jak i walki wewnętrzne w Moskwie spowodowały, że wybór nowego metropolity na wakującą katedrę po Izydorze dokonał się dopiero w 1448 r. [47] Episkopat wielkoruski z polecenia księcia moskiewskiego Wasyla II Ślepego (1425-1462) wybrał w 1448 r. na metropolitę kijowskiego i całej Rusi biskupa riazańskiego Jonasza (1448-1461)[48]. Wybór dokonany bez zgody i zatwierdzenia patriarchy konstantynopolitańskiego oznaczał w praktyce ustanowienie autokefalii metropolii moskiewskiej[49]. Uniezależnienie się od władzy Konstantynopola pociągnęło za sobą większe poddanie się metropolitów pod władzę książąt moskiewskich.

W 1451 r. król Kazimierz Jagiellończyk (1447-1492), po zawarciu sojuszu z Wasylem II Ślepym (31 sierpień 1449 r.), uznał Jonasza za metropolitę kijowskiego i moskiewskiego[50]. Jonasz aż do 1458 r. był zwierzchnikiem Kościoła prawosławnego na Rusi litewskiej i koronnej[51]. W 1457 r. patriarcha konstantynopolitański Grzegorz Mammas, który za swoją działalność prounijną został wygnany z Konstantynopola i zamieszkał w Rzymie, mianował Bułgara Grzegorza na metropolitę kijowskiego. Papież Pius II (1458-1464) zatwierdził nominację metropolity Grzegorza (1458 r.), a król Kazimierz Jagiellończyk, mając na względzie kwestie polityczne, które nakazywały władcy utworzenie struktury kościelnej niezależnej od Moskwy, przekazał mu władzę nad Kościołem prawosławnym w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim[52]. Biskupi wielkoruscy uznali to posunięcie za akt wrogi moskiewskiemu prawosławiu. W latach 1458-1461 nastąpiło ostateczne rozdzielenie ruskiej prowincji cerkiewnej na metropolię kijowską, czyli zachodnioruską, i moskiewską (przez pewien czas tytularnie „kijowską"), zwaną północną[53]. Metropolici moskiewscy zrzekli się tytułu *metropolitów kijowskich* i od 1461 r. używali jedynie tytułu *metropolitów moskiewskich i całej Rusi*. Kościół wielkoruski

[46] J. Drabina, *Wierzenia, religie, wspólnoty wyznaniowe w średniowiecznej Polsce i na Litwie i ich koegzystencja*, Kraków 1994, s. 106; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 179.

[47] Formalnie Izydor był metropolitą kijowskim i całej Rusi aż do swej rezygnacji z funkcji w 1457 (1458) r.

[48] *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою Комиссиею*, т. VI: *Памятники древне-русскаго каноническаго права*, ч. 1: *Памятники XI-XV в.*, Санкт-Петербургъ 1880, № 64, стб. 539-542 (dalej: *РИБ*).

[49] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 179; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 53-54; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 507, 514.

[50] *АЗР*, т. I, № 50, с. 62-65; *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 67, стб. 563-566.

[51] Biskupstwa dawnej metropolii halickiej uznawały zwierzchność metropolity Izydora. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 180.

[52] O. Halecki, *Od unii florenckiej*, t. 1, s. 120-121.

[53] Od 1480 r. metropolici Kościoła prawosławnego na obszarze Korony i Wielkiego

stał się autokefalicznym, co zostało formalnie potwierdzone w 1589 r. przyznaniem metropolicie moskiewskiemu godności patriarchy.

Od 1458 r. aż do unii brzeskiej (1596 r.) Kościół prawosławny w granicach państwa polsko-litewskiego posiadał własną odrębną strukturę w postaci metropolii kijowsko-halickiej, podporządkowanej jurysdykcyjnie patriarsze konstantynopolitańskiemu[54]. W jej granicach znalazły się następujące diecezje: czernihowska (briańska), smoleńska, połocka, turowska, łucka, włodzimierska, przemyska, chełmska i halicka[55]. Eparchie Kościoła prawosławnego dzieliły się na protopopie i namiestnictwa. Zwierzchnicy tych cerkiewnych jednostek administracyjnych, protopopi i namiestnicy, służyli pomocą biskupom w kierowaniu diecezją.

* * *

Kościół prawosławny na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego od samego początku swego istnienia tworzył swoje struktury i powoływał różnego rodzaju organy niezbędne do prawidłowego funkcjonowania instytucji kościelnej, opierając się na praktyce Kościoła bizantyjskiego oraz na cerkiewnym prawie kanonicznym. Wraz z rozwojem organizmu kościelnego coraz większą rolę zaczęły odgrywać *sobory*, jako kolegialne organy orzekające nie tylko w kwestiach natury teologicznej i dyscyplinarnej, lecz również administracyjnej i sądowniczej. Do początku XIV w. odbywały się one dość rzadko i nie odgrywały znaczniejszej roli. Władza metropolitów była stosunkowo słaba, zaś książęta mieli przemożny wpływ na sprawy Kościoła, także na te dotyczące zagadnień czysto religijnych. Sobory pomimo, że odbywały się w ciągu całego tego okresu, aż do połowy XV w. nie miały istotnego znaczenia. W metropolii kijowskiej nastąpiła wówczas decentralizacja zarządu kościelnego i upadek życia kościelno-religijnego[56].

W końcu XV w. wzrosła władza wielkiego księcia w Kościele ruskim, do którego kompetencji zaczęło należeć: 1) zwoływanie soborów i kierowanie ich pracami, szczególnie w okresie dezorganizacji życia kościelnego;

Księstwa Litewskiego nosili tytuł „metropolitów kijowskich i halickich" — A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 194 ; M. Papierzyńska-Turek, *Kościół prawosławny na ziemiach ruskich Litwy i Korony*, „Przemyskie Zapiski Historyczne", 1989/1990, R. VI-VII, s. 143; W. Zaikin, *Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. do Unji Lubelskiej*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie", 1930, R. X, z. 3, s. 132; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny,* s. 62-63; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 181.

[54] L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. II, cz. 2, Kraków 1969, s. 788; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 182.

[55] Tamże, s. 182; T. Śliwa, *Kościół prawosławny*, s. 387.

[56] W. Zaikin, *Podział historji Kościoła wschodnio-słowiańskiego (ruskiego i rosyjskiego) na okresy*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie", 1935, R. XIV (1934), z. 1, s. 215-216.

2) ustawodawstwo kościelne, w tym wydawanie reguł klasztorów (regulowało ono nie tylko wewnętrzne stosunki Kościoła, lecz również relacje Kościół — państwo); 3) sprawowanie najwyższej władzy dyscyplinarnej i sądowniczej nad biskupami, przełożonymi klasztorów, a nawet nad metropolitą; 4) przedstawianie patriarchom kandydatów na katedrę metropolitalną w Kijowie, a także zatwierdzanie metropolitów, mianowanych przez patriarchów lub wybranych przez sobór[57]; 5) zatwierdzanie biskupów wybranych przez sobór, lub bezpośrednie mianowanie biskupów, z częstym uprzednim nadaniem „ekspektatyw"; 6) zachowywanie prawa patronatu nad ważniejszymi starymi klasztorami oraz nad częścią kościołów[58].

Wiadomości o soborach lokalnych Kościoła prawosławnego i ich zebraniach na ziemiach ruskich w czasach przed najazdem tatarskim posiadamy niewiele. Więcej jest informacji o soborach, które odbywały się po zrzuceniu jarzma tatarskiego. Dokładna liczba i czas trwania oraz przedmiot obrad soborów nie są dokładnie znane. Brak pełnych aktów soborowych uniemożliwia precyzyjne przedstawienie realizacji idei soborowości na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Skąpe i lakoniczne zapiski kronikarskie pozwalają jednak wysnuć pewne wnioski o przebiegu i tematyce obrad soborowych.

Sobory Kościoła prawosławnego zbierały się przede wszystkim w sprawach ważnych, wymagających kolektywnego rozpatrzenia. W soborach brali udział zwykle biskupi, książęta, możni, archimandryci i hieromnisi. Ci ostatni prawdopodobnie posiadali głos doradczy. Ze względu na zasięg terytorialny sobory dzieliły się na diecezjalne oraz metropolitalne. Sobory diecezjalne, na które przybywali wszyscy księża eparchii, początkowo zbierały się co roku i pomagały biskupom w sprawowaniu kontroli nad duchowieństwem diecezjalnym oraz zapewniały bezpośredni kontakt z ordynariuszem diecezji, który udzielał duchowieństwu niezbędnych instrukcji. Można wątpić, aby wszyscy księża diecezjalni rozproszeni po znacznym obszarze diecezji mogli przybyć na sobór jednocześnie. Bardziej prawdopodobne wydaje się, iż przyjeżdżali na sobór po kolei w większych, bądź mniejszych grupach. W pouczeniu biskupim skierowanym do nowo wyświęconego księdza, pochodzącym z końca XIII w. czytamy: „Na sobór przybywaj [w celu] naprawienia cerkiewnych spraw, aby przyjąć prawdziwą mądrość, [i] będziesz mógł dać łaskę na zbudowanie słuchających ciebie"[59]. Zwykle odbywały się one w pier-

[57] Od końca XV w. władza wielkiego księcia obejmowała mianowanie metropolitów, czasem z zachowaniem praktyki „ekspektatyw".

[58] W. Zaikin, *Ustrój wewnętrzny,* s. 134.

[59] „На соборъ приходи на исправлениѥ церковныхъ вещи, на приѥтьѥ истиньнаго разоума, да можеши дати благодать на създаниѥ послоушающимъ тобе". *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 7, стлб. 108.

wszą niedzielę Wielkiego Postu, w tzw. niedzielę Triumfu Ortodoksji[60]. Wybór tego dnia na spotkania soborowe nie był przypadkowy. Kościół prawosławny obchodzi wtedy święto triumfu prawdziwej nauki (orthodoxi). Spotkanie na początku okresu Wielkiego Postu miało być też okazją do refleksji nad wiarą i stanem Cerkwi. Ze względu, iż to właśnie na ten dzień było wyznaczone spotkanie duchowieństwa diecezjalnego z biskupem, to niedziela ta otrzymała również nazwę niedzieli *spotkania* czyli *soborowej* („сборное" воскресенiе). O praktyce zwoływania soborów diecezjalnych w Wielkim Poście, mimo skąpych przekazów źródłowych, informuje nas Latopis nowogrodzki, gdzie zarówno pod rokiem 1178, jak 1230 można odnaleźć zapis: „сборъ по чистѢи недѢли"[61]. W 4. Latopisie nowogrodzkim w zapisie dotyczącym śmierci biskupa Arseniusza Twerskiego (1409 r.) kronikarz przekazuje również informację, że: „nastał [czas] corocznego spotkania (soboru), życzyłem wielu lat życia i pomyślności pasterzowi i nauczycielowi swemu w tygodniu spotkania (soborowym); w poniedziałek zaś nauczanie z ust jego słyszałem i pewną naprawę spraw [dotyczących] prawa; później zaś [udzielił] wszystkim błogosławieństwa i przebaczenia i odszedł [do siebie]"[62]. Także w późniejszych kanonicznych zbiorach postanowień kościelnych — Kormczych w nagłówkach pouczeń biskupich udzielanych nowo wyświęconym księżom występuje sformułowanie: „W poniedziałek drugiego tygodnia postu, na zebranie duchowieństwa, poprawę wiedzy księży (...) i pouczenie moje *imię arcybiskupa* (...) do was (...) [do] całego duchowieństwa (...) mojej metropolii kijowskiej i całej Rusi"[63].

Miejscem spotkań był przeważnie sobór katedralny. Prawo organizowania zjazdów diecezjalnych posiadali wszyscy ordynariusze eparchii. O udziale władzy świeckiej w procesie ich zwoływania źródła nie dostarczają żadnych informacji. Uczestnikami tych spotkań byli biskupi, księża z całego obszaru diecezji, a w późniejszym okresie także świeccy[64]. Sobory diecez-

[60] Można przypuszczać, iż zwyczaj ten został przejęty z Grecji, gdzie w dzień Triumfu Ortodoksji księża diecezjalni przyjeżdżali do katedry biskupiej, aby wraz ze swym hierarchą obchodzić święto. Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1: *Период первый, Киевский или домонгольский*, ч. 1, Москва 2002, с. 482.

[61] *Новгородская первая Летопись старшего извода,* [в:] *ПСРЛ*, т. 3: *Новгородская первая Летопись старшего и младшего изводов*, Москва — Ленинград 1950, с. 36, 69.

[62] „приспѢвши Сбороу всегодищному, многолѢтъствовахомъ пастырю и учителю своему въ недѢлю Сборную; в понедѢльникъ же оученiе слышахомъ отъ оустъ его и нѢкаа исправленiа отъ законныхъ дѢлъ; послѢ же всимъ благословенiе и прощенiе и отъидо[хо]мъ въ свояси" (pod rokiem 1409). *ПСРЛ*, т. 4, ч. 1: *Новгородская четвертая летопись*, вып. 2, Ленинград 1925, с. 408.

[63] *РИБ*, т. VI, ч. 1, стлб. 111-112 (informacje wstępne).

[64] Г. Булгаковъ, *Западно-русские правосланые церковные соборы, как органы церковнаго управления. Опыт историко-каноническаго изследования*, Курск 1917, с. 272.

jalne zajmowały się tylko sprawami związanymi z życiem danej diecezji. Z czasem duchowni zaczęli uchylać się od uczestnictwa w zjazdach i w końcu funkcję soborów diecezjalnych w dużej mierze przejęły „kryłosy" („klirosy"). W. Zaikin uważał, iż sobory diecezjalne w ogóle zaprzestano zwoływać, zaś ich rolę i zadania przyswoiły sobie całkowicie „kryłosy"[65]. Kryłosy (z gr. κλῆρος — duchowieństwo, kler) w skład których wchodzili prezbiterzy cerkwi katedralnej, a następnie księża cerkwi parafialnych miasta stołecznego biskupa, stanowiły kolegialne organy zarządzania diecezją, działające przy katedrach biskupich. Najstarsze informacje o kryłosach odnoszą się do XI w. i dotyczą kijowskiego soboru św. Zofii[66]. Mieściły się one w stolicach diecezji, np. w Nowogródku, Wilnie, Połocku, Pińsku, Łucku, Włodzimierzu Wołyńskim, Lwowie, Haliczu i Chełmie. Kryłosy zajmowały się sprawami administracyjnymi diecezji, tj. m.in. zarządzały majątkiem nieruchomym i ziemią eparchii. Od XIII-XIV w. (wg Ołeksandra Łotockiego od XV-XVI w. w szczególności w południowo-zachodniej Rusi) zaczęły one również pełnić funkcje sądownicze. Kryłoszańskim sądom podlegali nie tylko duchowni, lecz również osoby świeckie w sprawach duchowych. Do obowiązków kryłoszan należało ponadto codzienne odprawianie nabożeństw oraz pełnienie funkcji duszpasterskich w cerkwi katedralnej, a także asystowanie biskupowi w jego posłudze. Niejednokrotnie z kryłoszan wybierano namiestników biskupów, którzy pod nieobecność hierarchy mogli sprawować władzę administracyjną nad diecezją lub jej częścią[67].

Sobory metropolitalne, w skład których wchodzili wszyscy biskupi okręgu metropolitalnego, zgodnie z kanonami Kościoła prawosławnego miały zbierać się co roku[68] w celu podjęcia decyzji w sprawach dotyczących potrzeb Cerkwi ruskiej, a także rozpatrzenia apelacji do sądów metropolitalnych. Miejscem spotkań do XIII w. był najprawdopodobniej Kijów. Latopisy i inne źródła pisane nie dostarczają jednak żadnych przesłanek, żeby sądzić, że przepisy prawa kanonicznego dotyczące corocznych zjazdów bi-

[65] W. Zaikin, *Ustrój wewnętrzny*, s. 135.

[66] *Успенский Сборник XII-XIII вв.*, изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон, под ред. С. И. Коткова, Москва 1971, с. 132; *Памятники древнерусской литературы*, вып. 2, *Жития святыхъ мучениковъ Бориса и Глеба и службы имъ*, пригот. к печати Д. И. Абрамовичъ, Петроградъ 1916, с. 17.

[67] Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 377-390; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 211; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 805-806; Я. Н. Щапов, *Государство и Церковь в Древней Руси X-XIII вв.*, Москва 1989, с. 126-131; О. Лотоцький, *Соборні крилоси на Україні та Білій Руси в XV-XVI вв.*, „Записки Наукового товариства ім. Шевченка", т. 9, Львів 1896, с. 1-34.

[68] Do końca VII w. istniała praktyka zwoływania soborów metropolitalnych dwa razy do roku. (*Kanony Apostolskie* kan. 37; Sobór Nicejski I (325 r.) kan. 5; Sobór Chalcedoński (451 r.) kan. 19; Antiochia (341 r.) kan. 20. Sobór Trullański (691-692) usankcjonował normę organizowania soborów raz do roku (kan. 8).

skupów były przestrzegane. Można przypuszczać, że sobory metropolitalne organizowane były znacznie rzadziej i nie miały charakteru obowiązkowego dla wszystkich ordynariuszy diecezji. Eugeniusz Gołubiński uważał, że metropolici zwoływali je nieregularnie. Praktyka ta była jednak bardziej powszechna do końca XIV w. aniżeli w późniejszym okresie, tzw. moskiewskim. Relacje pomiędzy metropolitą a biskupami przepojone duchem braterstwa, pomimo braku częstych soborów, gwarantowały bezpośrednie kontakty między hierarchami w sprawach wymagających niezwłocznych konsultacji[69]. Powodem rzadkiego zwoływania soborów metropolitalnych była nie tylko opieszałość metropolitów, lecz przede wszystkim niechęć samych biskupów do uczestniczenia w nich[70]. Dowodem potwierdzającym taką postawę hierarchów są kanoniczne odpowiedzi metropolity Jana II (1077-1089) datowane na lata 1080-1089, z których można dowiedzieć się, że biskupi unikali nawet soborów zwoływanych w nagłych wypadkach: „Jeśli biskupi nie dają posłuchu swemu metropolicie i nie zbierają się na jego wezwanie na spotkanie [sobór], należy ich jako źle czyniących pouczyć przez ojcowskie napomnienie”[71].

Ze względu na tematykę, z których powodu sobory były zwoływane w Wielkim Księstwie Litewskim oraz na ziemiach ruskich, można wyróżnić cztery podstawowe ich rodzaje:

1. sobory poświęcone organizacji wewnętrznej cerkwi. Na tych soborach wybierano zarówno nowych metropolitów i biskupów (sobory elekcyjne), jak i rozstrzygano sprawy administracyjne, powoływano nowe jednostki administracji kościelnej, np. diecezje, parafie, itp., a także zajmowano się kwestiami związanymi z funkcjonowaniem klasztorów i parafii;

2. sobory dyscyplinarne i teologiczne (sądowe). Na soborach tych rozstrzygano kontrowersje teologiczne i sądzono za odstępstwa od wiary i zasad kanonicznych;

3. sobory o charakterze prawno-kanonicznym, które zajmowały się relacjami Kościół — państwo oraz relacjami z patriarchatem carogrodzkim i innymi centrami chrześcijańskimi;

4. sobory kanonizacyjne.

[69] Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 294-295.

[70] Takie zachowanie nie powinno dziwić, gdyż nawet w Kościele greckim biskupi niezbyt ochoczo stawiali się na sobory, które zbyt ograniczały ich władzę. Por.: Laodycea (343 r.) kan. 40; Sobór Chalcedoński (451 r.) kan. 19; Sobór Trullański (691-692 r.) kan. 8; Sobór Nicejski II (787 r.) kan. 6.

[71] „Иже [не] послушають ѥпископи своѥго митрополита совокуплѧтсѧ призываѥмымъ ѿ него сборъ творити, иже злѢ творѧщаꙗ пооучити ихъ отечьскымь наказаньѥмь”. *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 1, стб. 18.

Sobory poświęcone organizacji wewnętrznej cerkwi

Sobory dotyczące organizacji wewnętrznej cerkwi zajmowały się wyborami nowych hierarchów, a także podejmowały decyzje w sprawach dotyczących organizacji administracyjnej Kościoła prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim oraz na ziemiach ruskich. Źródła podają skąpe informacje z tego okresu o soborach elekcyjnych.

Biskupi na ziemiach ruskich i w Wielkim Księstwie Litewskim byli wybierani na soborach, w których uczestniczyli wszyscy biskupi należący do jednej metropolii[72]. W kanonicznym powołaniu biskupa można było wyróżnić następujące etapy charakteryzujące soborową strukturę Kościoła prawosławnego: *izbranije* (wybór), *narieczenije* (nadanie godności, nominacja), *postawlienije* lub *rukopołożenije* (chirotonia, wyświęcenie, konsekracja)[73]. Wyświęcenia dokonywał jedynie właściwy metropolita, w koncelebracji przynajmniej dwóch biskupów (*Kanony Apostolskie*, kan. 1). Godność biskupią w ówczesnej Cerkwi prawosławnej obejmowali przede wszystkim ihumeni klasztorów oraz inni bogobojni mnisi. Ważną rolę w tej praktyce odegrała ławra kijowsko-pieczerska, z której wywodziła się większa liczba arcypasterzy.

W Pateryku kijowsko-pieczerskim, w *Posłaniu pokornego biskupa włodzimierskiego i suzdalskiego Symona do Polikarpa, czerńca Pieczerskiego* można przeczytać: „Z tego, (...), Pieczerskiego monasteru Przeczystej Matki Bożej mnodzy biskupi ustanowieni byli (...). Pierwszy Leonty, biskup rostowski, wielki misjonarz (...). O Iłarionie zaś metropolicie i sam czytałeś w *Żywocie świętego Antoniego* (...). Potem zaś: Mikołaj i Jefrem — w Perejasławiu, Izajasz — w Rostowie, Herman — w Nowogrodzie, Stefan — we Włodzimierzu, Nifont — w Nowogrodzie, Maryn — w Juriewie, Mina — w Połocku, Mikołaj — w Tmutorakaniu, Teoktyst — w Czernihowie, Laurenty — w Turowie, Łukasz — w Białogrodzie, Jefrem — w Suzdalu. I jeżeli chcesz wszystkich poznać, poczytaj *Latopisca starego Rostowskiego*,

[72] Sobór Nicejski I (325 r.), kan. 4; Sobór Nicejski II (787 r.) kan. 3; Antiochia (341 r.) kan. 23; Laodycea (343 r.) kan. 12; Sardyka (343 r.) kan. 6; Kartagina (419 r.) kan. 13. Por.: Antiochia (341 r.) kan. 12; *Kanony Apostolskie*, kan. 1.

[73] Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 4, ч. 2: *История Русской Церкви в период постепенного перехода ее к самостоятельности (1240-1589)*, отд. 2: *Состояние Русской Церкви от митрополита святого Ионы до патриарха Иова, или в период разделения ее на две митрополии (1448-1589)*, Москва 1996, с. 45-46. Procedurę wyboru i konsekracji biskupa można prześledzić *Акты, собранные въ библиотекахъ и архивахъ Россійской имперіи Археографическою Экспедиціею Императорской Академіи Наукъ*, т. 1 (1294-1598), Санкт-Петербургъ 1856, № 375, с. 467-473 oraz w: *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 52, стлб. 437-564. W okresie do końca XV w. w przypadku powołania metropolity należy do tych trzech pojęć, charakteryzujących procedurę wyniesienia hierarchy na katedrę, dodać jeszcze: *соизволение и благословение* (aprobata i błogosławieństwo) patriarchy konstanty-

jest bowiem wszystkich ponad 30, a po nich i do nas, grzesznych, mniemam [że] blisko 50"[74]. Na biskupów wybierani byli także księża z tzw. „białego duchowieństwa" (przeważnie wdowcy), którzy przyjmując tę godność wstępowali jednocześnie w stan zakonny. Z „białego duchowieństwa" wywodzili się m.in. Jan Popynin, biskup nowogrodzki[75], bracia Eliasz i Gabriel, biskupi Nowogrodu Wielkiego[76] oraz Jan, biskup suzdalski[77].

Prawo zwoływania soborów w myśl prawa kanonicznego przysługiwało metropolitom. Zdarzały się jednak wyjątki i zjazdy biskupów organizowali również władcy (sobory elekcyjne w 1051, 1147 oraz 1415 r., które zajmowały się wyborem metropolity).

W XIV i pierwszej połowie XV w. w metropolii kijowskiej pojawiła się praktyka wyłaniania przez sobór biskupów trzech kandydatów, spośród których metropolita wskazywał jednego, aby następnie w asyście innych hierarchów (co najmniej dwóch) udzielić mu święceń[78]. Ten sposób wyboru bisku-

nopolitańskiego (zob.: Sobór Chalcedoński — 451 r., kan. 28). Т. Барсовъ, *Константинопольский Патриархъ*, с. 209-210; por.: T. M. Trajdos, *Biskupi prawosławni*, s. 125.

[74] *Pateryk Kijowsko-Pieczerski*, s. 172.

[75] Jan, zwany Popinem, Papinem lub Popyninem (Попин, Папин lub Попынин) został wybrany na katedrę w Nowogrodzie Wielkim w 1108 r. (lub 1110 r.). O jego życiu i działalności zachowało się niewiele informacji. Wiadomym jest, że był on żonatym księdzem i miał rodzinę. Po owdowieniu przyjął święcenia mnisze i wstąpił do klasztoru pieczerskiego. Zasłynął jako budowniczy cerkwi i klasztorów. W czasie wielkiego głodu w ziemi nowogrodzkiej w 1127 r. troszczył się o cierpiących wiernych. W 1130 r. zrzekł się biskupstwa i udał się do jednego z nowogrodzkich klasztorów. Data jego śmierci nie jest znana. *Новгородская первая Летопись старшего извода*, [в:] *ПСРЛ*, т. 3, с. 19, 21-22; *Новгородская первая Летопись младшего извода*, [в:] *ПСРЛ*, т. 3, с. 203, 206-207; *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, Москва 1965, с. 141, 154-156; Мануил (В. В. Лемешевский), *Русские православные иерархи 992-1892*, т. II: *Иоанн — Симеон II*, Москва 2003, с. 18; П. И. Тихомировъ, *Кафедра новгородскихъ святителей со времени введения христианства въ Новгороде (въ 992 г.) до покорения его Московской державе (въ 1478 г.)*, т. 1, Новгородъ 1891, с. 44-48; Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2: *История Русской Церкви в период совершенной зависимости ее от Константинопольского Патриарха (988-1240)*, Москва 1995, с. 263.

[76] Jan, po otrzymaniu postrzyżyn mniszych Eliasz, zasiadał na katedrze nowogrodzkiej w latach 1165-1186. Wcześniej był księdzem parafialnym w cerkwi pw. św. męcz. Własa. Jego następcą na katedrze biskupiej został Gabriel (Grzegorz po postrzyżynach zakonnych; 1186-1193). Najprawdopodobniej jako brat początkowo należał on do „białego duchowieństwa". *Новгородская первая Летопись старшего извода* [в:] *ПСРЛ*, т. 3, с. 31, 38, 40; *ПСРЛ*, т. 43: *Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского*, Москва 2004, с. 70-71, 75-76; П. И. Тихомировъ, *Кафедра новгородскихъ святителей*, с. 77-107.

[77] „Иѡа[н]н єп[и]с[ко]пъ Суждальскыи ѿписасѧ єп[и]с[ко]пьи всеꙗ землѧ Ростовьскыꙗ и пострижесѧ в черньцѣ в монастыри в Бо[го]любомь" (pod rokiem 1214) — *ПСРЛ*, т. 1: *Лаврентьевская Летопись*, Москва 1962, стлб. 438.

[78] W XVI w. prawo mianowania biskupów należało już wyłącznie do króla. L. Bień-

pów można prześledzić w greckim rękopiśmiennym zbiorze, znajdującym się w Bibliotece Watykańskiej (Codex Vatic. Graec. 840 in fol.) odnalezionym przez W. E. Regela i opisanym przez W. G. Wasiliewskiego w artykule zatytułowanym *Zapiski o konsekracji ruskich biskupów za czasów metropolity Teognosta w greckim zbiorze Biblioteki Watykańskiej*[79]. Wszystkie opisane w tym dokumencie sobory mają charakter elekcyjny i odbyły się w latach 1328-1347 za czasów metropolity Teognosta (1328-1353). Teognost, z pochodzenia Grek, przybył z Konstantynopola na Ruś Kijowską w 1328 r. i przez pewien czas przebywał w jej południowej części, a następnie udał się na północ, do Moskwy: „w tym roku [1328 r.] przyszedł na wielki tron, do metropolii Kijowskiej i całej Rusi, i udał się z Kijowa do licznych miast, i także przyszedł do Włodzimierza i do sławnego miasta Moskwy"[80]. Z początkowym pobytem metropolity Teognosta na południu Rusi związane są dwa sobory elekcyjne, które odbyły się w 1328 r. W maju tegoż roku w obecności biskupów Marka z Przemyśla, Grzegorza z Chełma, Teodozjusza z Łucka i Stefana z Turowa, za zgodą pozostałych biskupów ruskich dokonano wyboru trzech kandydatów (hieromnichów Atanazego, Teodora i Piotra), z których sakrę biskupią na katedrę we Włodzimierzu Wołyńskim otrzymał hieromnich Atanazy. W tym samym czasie odbył się kolejny sobór elekcyjny w Haliczu, który w obecności tych samych co uprzednio hierarchów podjął decyzję o udzieleniu święceń biskupich hieromnichowi Teodorowi[81]. 6 grudnia 1331 r. w Łucku doszło do wyboru kolejnego biskupa, Tryfona. Hierarchowie Atanazy z Włodzimierza, Teodor z Halicza i Grzegorz z Chełma wyznaczyli trzech kandydatów: hieromnicha Antoniego, hieromnicha Piotra i hieromnicha Tryfona, z których ostatni otrzymał święcenia i zasiadł na katedrze w Łucku. Rok później, w kwietniu 1332 r. decyzją soboru hieromnich Paweł, spośród trzech uprzednio wyłonionych kandydatów, objął biskupstwo czernihowskie[82]. Metropolita Teognost, po udzieleniu sakry biskupiej Pawłowi z Czernihowa, udał się na północ Ru-

kowski, *Organizacja Kościoła*, s. 797.

[79] В. Г. Васильевский, *Записи о поставлении русскихъ епископовъ при митрополите Феогносте въ Ватиканскомъ греческомъ сборнике*, „Журналъ Министерства Народнаго Просвещения", Шестое десятилетие, ч. CCLV, 1888, февраль, Санкт-Петербургъ 1888, с. 445-463.

[80] „того же лѣта и пріиде на великый столъ, на митрополію на Кіевъ и на всю Русь, и иде изъ Кіева по градомъ многимъ, таже пріиде и въ Володимерь и въ славный градъ Москву" — *ПСРЛ*, т. 10, *Патриаршая или Никоновская летопись*, Москва 1965, с. 195 (pod rokiem 1328).

[81] Wśród trzech kandydatów do udzielenia sakry biskupiej wybranych w pierwszym etapie procesu elekcyjnego znaleźli się: hieromnich Atanazy (Teodor), hieromnich Piotr i hieromnich Antoni.

[82] Na soborze w Czernihowie obecni byli biskupi: Atanazy z Włodzimierza, Teodor z Halicza, Grzegorz z Chełma i Marek z Przemyśla. Kandydatami na katedrę biskupią byli hieromnisi: Paweł, Andrzej i Abraham.

si, aby 1333 i 1334 r. spędzić w Moskwie i Włodzimierzu nad Klaźmą[83]. Przebywając na północy Rusi przewodniczył soborom elekcyjnym i wyświęcał kolejnych biskupów m.in. Atanazego z Saraja (1334 r.), Gabriela z Rostowa (1336 r.), Izaaka z Saraja (1343 r.), Eufemiusza ze Smoleńska (1345 r.), Jana z Rostowa (1346 r.) i Natanaela z Suzdala (1347 r.)[84].

W Wielkim Księstwie Litewskim oraz w Koronie zdarzało się, że patriarcha konstantynopolitański dokonywał bezpośredniej nominacji, z pominięciem decyzji lokalnego soboru i wyświęcał biskupa, dążąc jednak (choć nie zawsze) do uzyskania zgody miejscowego metropolity[85]. Przykładem takiej praktyki było m.in. powołanie w drugiej połowie XII w. na katedrę biskupią Teodora (Fieodorica), który został wybrany i uzyskał święcenia od patriarchy Konstantynopola Łukasza Chryzobergesa (1156-1169)[86]. Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem ruskich Korony od 1385 r. istotną rolę w praktyce wyboru biskupów zaczął odgrywać władca, który posiadał *ius investiturae*, czyli prawo obsadzania i nadawania godności duchownych na wakujące stanowiska, w tym również na trony biskupie, a także *prawo podawania*, które w przypadku katedr biskupich równało się prawu swobodnej prezenty kandydata do biskupstwa[87]. Prerogatywy władców polsko-litewskich wywodziły się z czasów książąt ruskich, kiedy to kniaziowie dążyli do podporządkowania sobie Cerkwi i ingerowali w jej wewnętrzne sprawy. Kniaziowie ruscy wyznaczali biskupów według własnej woli, a następnie wysyłali ich do metropolity w celu uzyskania święceń. O takim sposobie obioru biskupa informuje nas Latopis ławrientiewski, gdzie pod rokiem 1126 r. zamieszczona jest informacja, że udzielny książę Jaropełk podniósł do godności biskupiej („постави") ihumena Marka na katedrę w Perejasławiu. Uzyskał on następnie święcenia biskupie od metropolity Nikity (1122-

[83] W greckim dokumencie pod nr 13 odnajdujemy informację, że w 1335 r. metropolita Teognost w obecności południowo-ruskich biskupów, tj. Atanazego z Włodzimierza, Teodora z Halicza, Grzegorza z Chełma, Tryfona z Łucka i Jana ze Smoleńska i za zgodą pozostałych biskupów ruskich udzielił sakry biskupiej hieromnichowi Janowi na katedrę w Briańsku (w pierwszym etapie wyborczym do sakry biskupiej zostali przedstawieni trzej kandydaci: hieromnich Jan, archimandryta pieczerski Maksym oraz hieromnich Piotr). Zapis ten jest o tyle interesujący, że ukazuje nie odnotowaną przez ruskie latopisy podróż metropolity Teognosta na południe Rusi w połowie lat czterdziestych XIV w.

[84] *ПСРЛ*, т. 10, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 207, 217, 218.

[85] Odnośnie takiego sposobu wyboru eparchów w innych Kościołach wschodnich patrz: Т. Барсовъ, *Константинопольский Патриархъ*, с. 23.

[86] Zob. przyp. 214, 225.

[87] T. M. Trajdos, *Biskupi prawosławni*, s. 126. Więcej na temat „prawa podawania" — K. Chodynicki, *T. z. prawo „podawania" w Cerkwi prawosławnej na ziemiach Rzeczypospolitej w XV i XVI w.*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk", nr 2-4 (1931), Poznań 1932, s. 44-48.

1126)[88]. Wola księcia miała również decydujące znaczenie przy wyborze Jana — biskupa rostowskiego, Adriana — biskupa Białogrodu, Pawła — biskupa Perejasławia, Pachomiusza — biskupa Rostowa, Szymona — biskupa Suzdala i Włodzimierza, Cyryla — biskupa Rostowa, a także innych[89].

Nominacja i chirotonia udzielona przez metropolitę bez zgody księcia była uważana za czyn bezprawny. Gdy w 1183 r. biskup Mikołaj „za pieniądze" (на мьздѢ) został wyświęcony przez metropolitę Nicefora (1104-1122) na osieroconą katedrę rostowską, wielki książę włodzimierski i suzdalski Wsiewołod Juriewicz nie uznał tejże chirotonii stwierdzając, że „nie wybrali go ludzie ziemi naszej"[90]. Zwrócił się wówczas do metropolity Nicefora i księcia kijowskiego Światosława, aby biskupem w Rostowie został pobożny ihumen Łukasz z klasztoru św. Spasa w Berestowie. Choć początkowo metropolita nie chciał zgodzić się na tę kandydaturę, to jednak uległ presji Wsiewołoda i Światosława, gdyż jak zaznaczył kronikarz „nie jest czynem godnym ubiegać się o godność biskupią za pieniądze, jego zaś zawezwał Bóg i święta Bogurodzica, zapragnął książę i ludzie"[91].

Zdarzały się jednak wyjątki od wspomnianej praktyki. W Nowogrodzie władzę książęcą zastępowała wola wiecu, w skład którego wchodzili książę, kryłos, ihumeni, miejscowe duchowieństwo, w tym zakonne oraz lud. Wiec nowogrodzki w 1157 r. ciągnąc losy wybrał na biskupstwo Arkadiusza (1157-1165)[92], zaś w 1186 r., po śmierci arcybiskupa Eliasza, postawił na katedrę nowogrodzką Gabriela (1186-1193). W 1193 r. mieszkańcy Nowogrodu wraz z księciem Jarosławem, ihumenami, duchowieństwem z soboru św. Zofii, poprzez ciągnięcie losów przez ślepca (na trzech losach były umieszczone imiona następujących kandydatów: Mitrofan, Martyrian oraz niejaki Gri(e)czin; za tajemniczym imieniem kryje się bądź narodowość kandydata — Grek, bądź było to zniekształcone imię Grzegorz) umieszczonych na ołtarzu w soborze św. Zofii, wybrali Martyriana (1193-1199) na biskupa Nowogrodu. Taka sama procedura była zastosowana w 1229 r. podczas wy-

[88] *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 296.

[89] Tamże, стлб. 408 (pod rokiem 1190); *ПСРЛ*, т. 2, *Ипатьевская Летопись*, Москва 1962, стлб. 666 (pod rokiem 1190), *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 414 (pod rokiem 1198), Tamże, стлб. 438 (pod rokiem 1214), Tamże, стлб. 456 (pod rokiem 1231).

[90] „не избраша сего людьє землѢ нашѢѢ" (pod rokiem 1183) *ПСРЛ*, т. 2, *Ипатьевская Летопись*, стлб. 629. Z tego zapisu kronikarskiego widać również, iż w procesie wyborczym biskupów ruskich oprócz książąt, których zdanie było bez wątpienia decydujące, brał także udział prosty lud.

[91] „нѢ[сть] бо достоино наскакати на с[вя]тительскыи чинъ на мьздѢ, но ѥгоже Б[ог]ъ позоветь и с[вя]таꙗ Б[огороди]цѧ, кнѧзь въсхочеть и людьє" (pod rokiem 1185), *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 391.

[92] W 1. Latopisie nowogrodzkim podana jest błędna data — 1156 r. — *Новгородская первая Летопись старшего извода,* [в:] *ПСРЛ*, т. 3, с. 29-30.

boru Spirydona (1229-1249)[93]. Po dokonanej elekcji mieszkańcy Nowogrodu powierzali nowo obranemu hierarsze kierowanie eparchią i równocześnie zwracali się do metropolity o udzielenie mu chirotonii. Niejednokrotnie zdarzało się, że okres pomiędzy wyborem a udzieleniem święceń biskupich trwał kilka lat[94].

Wybór metropolity z kolei, w myśl prawa kanonicznego, również należał do soboru biskupów, ale aż do drugiej połowy XV w. nie było w tej kwestii jednolitej praktyki[95]. Kluczową rolę odgrywał tu patriarcha konstantynopolitański, który niejednokrotnie, bez konsultacji z miejscowymi czynnikami, wybierał, udzielał święceń i przysyłał na Ruś metropolitów Greków. W ruskich latopisach taki sposób obioru metropolity najczęściej opisywany jest zdawkowym stwierdzeniem: „przyszedł (przyjechał) metropolita" — „приде (приѣха) митрополитъ", np. Jan III (1090-1091), Nicefor I (1104-1122), Nikita (1122-1126), Michał I (1131-1147), Konstanty I (1156-1159), Teodor (1161-1163), Jan IV (1164-1166), Konstantyn II (1167-1170), Józef (1236-1242), Focjusz (1408-1415; 1419-1431). Wybrani i wyświęceni przez patriarchę Konstantynopola metropolici uzyskiwali zwykle zgodę władzy książęcej oraz byli uznawani przez miejscową hierarchię. Czasami zdarzało się, że metropolici byli wybierani przez miejscowy sobór biskupów lub wyznaczani przez władców, lecz w celu uzyskania sakry biskupiej i potwierdzenia elekcji udawali się do Konstantynopola. Do XV w. można bez wątpienia odnotować cztery przypadki wyboru metropolitów, podczas których pominięto prerogatywy patriarchy konstantynopolitańskiego.

Pierwszy raz miało to miejsce w XI w. W 1051 r. książę kijowski Jarosław Mądry (1019-1054) zwołał do Kijowa sobór biskupów w celu powołania na katedrę metropolitalną Hilariona, prezbitera cerkwi Świętych Apostołów w Berestowie[96]. *Powieść doroczna* pod 6559 r. [1051 r.] relacjonuje to wydarzenie bardzo zwięzłym zapisem rocznikarskim: „Ustanowił Jarosław Iłariona metropolitą, Rusina, w Świętej Sofii, zebrawszy biskupów"[97]. Mimo, iż zostało ono potraktowane w źródłach bardzo zdawkowo, to jednak wywołało wśród historyków ożywioną dyskusję. Powołanie na katedrę hierarchy bez udziału

[93] *Новгородская первая Летопись старшего извода,* [в:] *ПСРЛ*, т. 3, с. 68; *ПСРЛ*, т. 43, *Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского*, с. 76, 87.

[94] Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2, с. 398-400; П. И. Тихомировъ, *Кафедра новгородскихъ святителей*, с. 70-76, 103-113, 125-130.

[95] L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 789.

[96] Hilarion z pochodzenia Rusin, jak informuje *Powieść doroczna*, był to „mąż zacny, uczony w księgach i postów przestrzegający". Przyszły metropolita chodził do lasu nad brzeg Dniepru, gdzie na wzgórzu wykopał sobie małą pieczarę i tam modlił się w samotności. Później w tym miejscu, za sprawą powracającego z Atosu mnicha Antoniego, powstał monaster pieczerski. *Powieść minionych lat*, s. 323-326.

[97] *Powieść minionych lat*, s. 323.

patriarchatu konstantynopolitańskiego, w którego gestii pozostawał Kościół na Rusi, zrodziło liczne pytania odnośnie kanoniczności dokonanego wyboru, jak i przyczyny takiego postępowania. Jak zauważyli m.in. Anton Kartaszow[98] i Andrzej Poppe[99], wyniesienie na tron metropolitalny miejscowego kandydata Hilariona bez błogosławieństwa patriarchy Konstantynopola[100], choć stanowiło *novum* w dotychczasowej praktyce, to jednak nie nosiło znamion niekanoniczności. Wprawdzie kanon 28. Soboru Chalcedońskiego (451 r.) nakazywał, aby metropolitów, jak i biskupów diecezji „które są położone w krajach barbarzyńskich, (...) [aby] konsekrowała święta stolica najświętszego Kościoła Konstantynopola"[101] po odpowiednim obiorze i przedstawieniu przez sobór biskupów prowincji, jak określał to kanon 6. Soboru w Sardyce w 343 r. i uchwała o konsekracji biskupów na Cyprze Soboru Efeskiego w 431 r.[102], to zbiór kanoniczny używany wówczas na Rusi zawierał normy, które sankcjonowały samodzielny wybór metropolity. Zgodnie z postanowieniami *Nomokanonu XIV tytułów*, znanego podówczas na Rusi w wersji różniącej się od *Syntagmy* przypisywanej Focjuszowi (redakcja z 883 r.), wybór biskupa należał do kleru i możnych miasta (Nov. CXXIII; Nov. CXXXVII)[103]. Metropolitę z kolei mieli obierać biskupi metropolii, gdyż jak podkreśla A. W. Kartaszow „jeśli biskupów wybierali laicy, to tym bardziej biskupi posiadali prawo wyboru metropolity"[104].

E. Gołubiński wysunął przypuszczenie, iż wydarzenie z 1051 r. było spowodowane niezadowoleniem Jarosława Mądrego zarówno z istniejącego sposobu wyboru i zatwierdzania metropolitów Greków przybywających z Konstantynopola, jak i pragnieniem wprowadzenia nowego trybu powoływania kandydatów Rusinów na stolicę metropolitalną, a co za tym idzie autokefalii. Badacz dziejów Cerkwi ruskiej słusznie zauważył, że gdyby Jarosław Mądry zamierzał wdrożyć nową procedurę, to musiałaby ona znaleźć naśladowców wśród jego spadkobierców, a kroniki z pewnością odnotowałyby

[98] А. В. Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви*, т. 1, Париж 1959, с. 168-169.

[99] A. Poppe, *Państwo i Kościół*, s. 131-151.

[100] Biskup Makarij (M. Bułgakow) opierając się na *Palinodii* Zachariusza Kopysteńskiego twierdzi, iż metropolita Hilarion przy nadarzającej się okazji zwrócił się do patriarchy Konstantynopola o błogosławieństwo i je otrzymał: „зъ послушенствомъ своимъ отезвался до патріархи, зачимъ отъ него благословеніе и стверженіе одержалъ" (*РИБ*, т. IV, кн. 1: *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, Петербургъ 1878, стлб. 1010). Nie wyjaśnia jednak skąd Zachariusz Kopysteński zaczerpnął tę informację. Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2, с. 130, а особенно прим. 10 (с. 459).

[101] *DSP*, t. I, *Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II (325-787)*, układ i oprac. A. Baron i H. Pietras, Kraków 2001, s. 251.

[102] *DSP*, t. I, s. 173-177.

[103] A. Poppe, *Państwo i Kościół*, s. 134.

[104] А. В. Карташев, *Очерки по истории*, т. 1, с. 168.

choćby krótką wzmianką o próbach realizacji nowych zasad[105]. Dlatego też E. Gołubiński, z powodu braku jakichkolwiek śladów urzeczywistnienia tego planu uznał, iż akt z 1051 r. był tylko jednorazowym wydarzeniem, za którym nie kryła się chęć wyprowadzenia nowego porządku w Kościele ruskim. Według uczonego, to jedynie sympatia i podziw Jarosława dla uczonego i pobożnego mnicha Hilariona była przyczyną wyniesienia prezbitera z Berestowa na stolicę metropolitalną[106].

A. Poppe z kolei jest zdania, że akt z 1051 r. był działaniem wymierzonym przeciwko patriarsze konstantynopolitańskiemu Michałowi I Cerulariuszowi (1043-1058). Uprawiana przez niego polityka podporządkowania sobie całego Kościoła i państwa oraz autokratyczna, nie znosząca sprzeciwu postawa doprowadziły do niezadowolenia wśród duchowieństwa greckiego, a także do sporu z mnichami. Na fali sprzeciwu wobec patriarchy powstały w środowisku monastycznym prądy reformatorskie (m.in. walka z symonią), które dotarły na Ruś za sprawą m.in. mnichów z ruskiego klasztoru Zaśnięcia Bogurodzicy, tzw. Ksilurgu (Drzewodziej) na Atosie, jak i w wyniku kontaktów z klasztorami w Konstantynopolu (szczególnie z monasterem w Studios)[107]. W tej sytuacji wydarzenie z 1051 r. rysuje się nie jako akt oderwania Kościoła ruskiego od bizantyjskiej wspólnoty kościelnej, lecz próba przywrócenia uprawnień i rangi prowincjonalnemu synodowi biskupów. Ruscy hierarchowie i mnisi mogli również być rozgoryczeni z powodu opłat za święcenia wnoszonych do kasy patriarchatu konstantynopolitańskiego oraz przysyłania z Nowego Rzymu Greków, którym często brakowało cech, którymi powinni odznaczać się prawdziwi przywódcy kościelni.

[105] W materiałach źródłowych nie można odnaleźć jakichkolwiek informacji o próbach urzeczywistnienia nowego sposobu wynoszenia kandydatów na tron metropolitalny. Można jednak dowiedzieć się, iż jeszcze za życia Jarosława Mądrego, a więc przed lutym 1054 r., bądź za jego następcy Izasława Jarosławowicza (1045-1078) powrócono do wcześniejszego trybu obsadzania metropolii kijowskiej. W 1055 r. metropolitą kijowskim był już przysłany z Konstantynopola *protoproedros ton protosynkellon* Efrem Grek (1054-1061), który w tymże roku, jak relacjonuje Latopis nowogrodzki („В лет[о] 6563. (...) В семъ же лѣте клевета бы*с*[ть] на а*р*хие[п]и*с*[ко]па Луку о*т* своего холопа Ду*д*[и]ки, изыде из Новагорода и иде к Киеву, и осуди митрополи*т* Ефре*м*, пребы*с*[ть] тамо 3 лѣта" — *ПСРЛ*, т. 43, *Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского*, с. 54-55), sprawował sąd nad biskupem nowogrodzkim Łukaszem Żydiatą. A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach*, cz. 1, s. 385-386.

[106] Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 297-299.

[107] Kontakty ruskich mnichów z klasztorem w Studios są potwierdzone od lat sześćdziesiątych XI w., lecz można przypuszczać, że wcześniej dochodziło do spotkań i wymiany poglądów. Najprawdopodobniej Hilarion również przebywał przez pewien czas w klasztorze ruskim na Atosie lub w jakimś innym monasterze bizantyjskim, gdyż analiza jego utworu *Słowa o prawie i łasce bożej* (*Слово о Законе и Благодти*) wskazuje, że znał on język grecki i korzystał z niektórych tekstów w oryginale. A. Poppe, *Państwo i Kościół*, s. 142.

Reasumując poglądy A. Poppego należy podkreślić, iż akt z 1051 r. był wynikiem współpracy ruskiego władcy Jarosława Mądrego z hierarchią kościelną Rusi, na co wskazuje *Powieść doroczna*: „i lubił Jarosław cerkiewne ustawy, popów lubił bardzo, a zwłaszcza mnichów, i do ksiąg przykładał się, i czytał je często w nocy i we dnie"[108]. Pragnienie reformy, mającej na celu ograniczenie centralistycznych uprawnień patriarchy i endemuzy, zrodziło się w środowisku kościelnym, przede wszystkim zakonnym, które w pełni uznawało prawo księcia do udziału w sprawach Kościoła[109].

Na zakończenie należy również wspomnieć o pojawiającej się w literaturze przedmiotu opinii, iż wyniesienie na tron metropolitalny prezbitera Hilariona z pominięciem głosu synodu patriarszego i patriarchy konstantynopolitańskiego było skutkiem bizantyjsko-ruskiego konfliktu z lat 1043-1046[110] i ponowną próbą wyzwolenia Kościoła ruskiego spod zwierzchności bizantyjskiej[111]. Ten pogląd trzeba zdecydowanie odrzucić, albowiem po 1046 r. kontakty z cesarstwem, wzmocnione związkiem dynastycznym, uległy zdecydowanej poprawie[112]. Mając to na uwadze należy wyraźnie podkreślić, iż odwołanie się do synodu metropolitalnego i jego kanonicznych uprawnień było sporem o kompetencje nie zaś próbą zakwestionowania zwierzchności patriarchatu konstantynopolitańskiego. Wyniesienie na stolicę metropolitalną Rusina Hilariona, choć nie łamało prawa kanonicznego, to jednak pozostawało w sprzeczności z dotychczasową praktyką przysyłania na Ruś metropolitów wyświęconych przez patriarchę Konstantynopola. Zapewne książę kijowski skłonił biskupów ruskich do takiej decyzji, która miała charakter wyjątkowy w pierwszych stuleciach funkcjonowania metropolii kijowskiej.

Po raz drugi doszło do wyniesienia na metropolię kijowską Rusina bez zatwierdzenia przez patriarchat konstantynopolitański w pierwszej połowie XII w. W 1147 r. wielki książę Izasław Mścisławicz (+1154) zwołał sobór

[108] *Powieść minionych lat,* s. 319.

[109] A. Poppe, *Państwo i Kościół*, s. 131-151.

[110] Konflikt bizantyjsko-ruski opisany został w Latopisie nikonowskim pod rokiem 6551. *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 82.

[111] Wyrazicielem takiego poglądu był m.in.: М. Д. Приселковъ, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв.*, [в:] „Записки историко-филологическаго факультета Императорскаго Санкт-Петербургскаго университета", ч. CXVI, Санкт-Петербургъ 1913, с. 92 и сл.

[112] Około 1051 r. (dokłada data nie jest znana) syn Jarosława Mądrego Wsiewołod zawarł małżeństwo z bizantyjską księżniczką z rodu cesarza Konstantyna IX Monomacha (1042-1055). Owocem tego związku był urodzony w 1053 r. syn Włodzimierz nazywany Monomachem. Można zatem założyć, iż jeśli doszło do tego małżeństwa przed wyniesieniem Hilariona na tron metropolitalny, to książę Jarosław Mądry nie żywił już urazy do Bizantyjczyków; jeśli jednak doszło do tego aktu po 1051 r., świadczyłoby to z kolei o braku wrogości Bizantyjczyków do Jarosława Mądrego.

ruskich biskupów, który powołał na osieroconą metropolitalną katedrę kijowską[113] Klimenta Rusina (1147-1155), zwanego również Smolatyczem[114]. Świadectwo o tym wydarzeniu można odnaleźć w Latopisie ławrientiewskim i ipatiewskim. Kronika ławrientiewska zaświadcza, iż doszło do tego aktu 27 lipca, w dniu święta męczennika Pantelejmona, na skutek decyzji lokalnego soboru biskupów[115]. Z kolei Latopis ipatiewski poszerza te wiadomości o szczegóły dotyczące samej osoby Klimenta, który był zakonnikiem monasteru w Zarubiu, osobą uczoną, filozofem, jakiego „ruska ziemia nie miała"[116]. Metropolita był wybrany przez sobór, w którym według Latopisu ipatiewskiego uczestniczyło siedmiu hierarchów (biskupi: czernihowski — Onufry, biełgorodski — Teodor (Fieodor), perejasławski — Eutymiusz, juriewski — Damian, włodzimierski — Teodor (Fiedor), nowogrodzki — Nifont i smoleński — Manuel)[117]. Z kolei Latopis ławrientiewski informuje nas, że wyboru metropolity dokonało sześciu biskupów[118]. Wyniesienie na katedrę metropolitalną Rusina, bez udziału patriarchatu konstantynopolitańskiego, podobnie jak powołanie Hilariona na katedrę kijowską w 1051 r., nie łamało prawa kanonicznego, to jednak i tym razem zrodziło liczne pytania dotyczące przyczyny zmiany dotychczasowej procedury powoływania zwierzchników Kościoła na Rusi.

[113] Katedra kijowska wakowała, gdyż już dwa lata wcześniej, czyli w 1145 r. („В лѣт[о] 6653. (...) и митрополитъ Михаилъ [иде] Ц[а]рюгороду" — *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 312) metropolita Michał I Grek (1128-1147) z nieznanej dokładnie przyczyny wyjechał do Konstantynopola. E. Gołubiński, metropolita Makarij (M. Bułgakow) oraz inni wysuwają przypuszczenie (choć E. Gołubiński uznaje to za mało prawdopodobne), iż Michał I Grek opuścił Kijów z powodu zamętu, jaki powstał w wyniku walk pomiędzy ruskimi książętami (Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 300-301; Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2, с. 495, прим. 1). Nie wiadomo również czy metropolita Michał zmarł w Konstantynopolu czy też w Kijowie, jak podaje W. Tatiszczew powołując się na kronikarskie świadectwo: „6655 [1147] (...) В том же году умер в Киеве Михаил митроролит" — В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, Москва 2003, с. 206.

[114] Przezwisko Smolatycz wywodziło się bądź to od miejscowości z której pochodził, czyli Smoleńska (choć Tatiszczew utrzymywał, iż pochodził on z Kijowa — В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 207), bądź to z powodu przebywania w monasterze w Zarubiu niedaleko Smoleńska. Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2, с. 495 (прим. 2), por.: А. В. Карташев, *Очерки по истории...*, т. 1, с. 171-172.

[115] „В лѣт[о] 6655 [1147] Изѧславъ постави митрополита Клима, калугера Русина, ѡсобъ с шестью еп[и]с[ко]пы, м[е]с[я]ца июлѧ въ 27, на памѧ[ть] с[вя]таг[о] Пантелѣимана" — *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 315.

[116] „В то же лѣто постави Изѧславъ митрополитомъ Клима Смолѧтича, выведъ изъ Зароуба; бѣ бо черноризечь скимникъ, и быс[ть] книжникъ и философь, такъ ꙗкоже в Роускои земли не бѧшеть" (*ПСРЛ*, т. 2, *Ипатьевская Летопись*, стлб. 340).

[117] *ПСРЛ*, т. 2, *Ипатьевская Летопись*, стлб. 340-341.

[118] Latopis ławrientiewski nie wymienia hierarchów z imienia. *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись,* стлб. 315.

Stare kroniki nie zawierają żadnej wzmianki odnośnie pobudek, jakimi kierował się wielki książę Izasław Mścisławicz, zwołując sobór biskupów w celu samodzielnego wyboru metropolity[119]. Można wysunąć przypuszczenie, choć mało prawdopodobne, iż takie postępowanie spowodowane było bądź to niepokojami i walkami, do jakich dochodziło wówczas na Rusi, uniemożliwiającymi posłanie kandydata na katedrę metropolitalną do Konstantynopola w celu udzielenia tam stosownych święceń[120], bądź też na skutek zamieszania wokół obsady tronu patriarchy Konstantynopola[121]. Niektórzy historycy sugerują z kolei, iż postępowanie wielkiego księcia Izasława Mścisławicza było podyktowane zwłoką w przysłaniu na Ruś nowego metropolity, która, jak można sądzić, wynikła z powodu skargi metropolity Michała I Greka na zwaśnionych Rusinów. Opóźnienie to, jak przypuszcza historyk Cerkwi E. Gołubiński, mogło być sposobem wyrażenia niezadowolenia z panującej wówczas sytuacji politycznej na Rusi i próbą ukarania panującego w owym czasie wielkiego księcia kijowskiego Wsiewołoda Olegowicza (1139-1146)[122]. Za tym poglądem przemawiałby fakt, iż metropolita Michał, opuszczając w 1145 r. Kijów, przekazał pozostałym biskupom list, w którym stwierdził, iż „nie jesteśmy godni [tzn. pozostali biskupi] bez metropolity celebrować nabożeństw w św. Sofii" (tj. metropolitalnej katedrze w Kijowie)[123]. Jego działanie miało zatem na celu obniżenie prestiżu władcy kijowskiego, który zostałby pozbawiony możliwości uczestniczenia w nabożeństwach celebrowanych pod przewodnictwem biskupa w katedrze metropolitalnej[124].

[119] W Latopisie ławrientiewskim, w opisie wyniesienia na katedrę metropolitalną Klimenta, znajduje się stwierdzenie, że dokonano tego aktu „ѡсобъ с шестью еп[и]с[ко]пы". Słowo «ѡсобъ» należy interpretować w ten sposób, iż Izasław powołał Klimenta na stanowisko metropolity samodzielnie, bez konsultacji i zgody pozostałych książąt. *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 315. Por.: Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 304.

[120] В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 206-207.

[121] W 1146 r. patriarcha Michał II (1143-1146) dobrowolnie ustępuje z katedry. Jego następcą zostaje Kosma II (1146-1147), który 26 lutego 1147 r. zostaje usunięty z tronu patriarszego. Na jego miejsce w październiku 1147 r. został wybrany Mikołaj IV (1147-1151). Por.: Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2, с. 290; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 301 (прим. 2).

[122] Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 301-302. Kara ta dotknęła również następcę Wsiewołoda Olegowicza, Izasława Mścisławicza.

[123] „ꙗко не достоить намъ безъ митрополита въ с[вя]тѣи Софьи слоужити" — *ПСРЛ*, т. 2, *Ипатьевская Летопись*, стлб. 341.

[124] Zgodnie z prawem kanonicznym Kościoła prawosławnego żaden biskup, bez pozwolenia miejscowego hierarchy, nie może korzystać z praw wynikających z piastowanego urzędu (tj. nauczać wiernych, celebrować nabożeństw, udzielać święceń, itp.) na obszarze pozostającym poza jego jurysdykcją. Por.: *Kanony Apostolskie*, kan. 14, 35; Sobór Nicejski I (325 r.), kan. 8, 15; Sobór Konstantynopolitański I (381 r.), kan. 2; Sobór Efeski (431 r.), kan. 8; Sobór Trullański (691-692 r.), kan. 20; Ancyra (314 r.), kan. 18; Antiochia (341 r.), kan. 13, 22; Sardyka (343 r.), kan. 3, 11, 12.

Można zatem wnosić, że akt ten był jednorazowym zdarzeniem, którego celem nie było wprowadzenie na stałe nowego sposobu obierania metropolity[125]. Inny sposób objaśniania tego wydarzenia[126] stałby w sprzeczności z informacjami zawartymi w Latopisie ławrientiewskim, gdzie w zapisie kronikarskim dotyczącym wyniesienia Klimenta na tron metropolitalny wyraźnie zostało podkreślone, iż Izasław Mścisławicz dokonał tego aktu samodzielnie bez zasięgnięcia opinii i uzyskania zgody innych książąt. Konsultacje z nimi i ich aprobata, jak podpowiada logika, powinny mieć miejsce w przypadku, gdyby wielki książę chciał wprowadzić na stałe to *novum*.

Na potwierdzenie opinii o jednokrotnym i odosobnionym akcie nowego sposobu elekcji świadczyłby również fakt, iż wśród dwóch przeciwników ustanowienia metropolitą Klimenta, oprócz Greka Manuela (1136-1146), biskupa smoleńskiego, był również Rusin, biskup nowogrodzki Nifont (1131-1156)[127]. W interesie Rusinów przecież z całą pewnością byłby wybór metropolity dokonywany przez lokalny sobór biskupów. Także apelacja do patriarchy konstantynopolitańskiego w sporze z metropolitą Rusinem, wybranym przez lokalnych biskupów, miałaby większe szanse powodzenia niż procesowanie się z greckim hierarchą przysłanym z Konstantynopola. Tak więc biskup nowogrodzki Nifont protestując przeciwko wyborowi Klimenta nie występował przeciwko „ruskim interesom", a tylko przeciw jednorazowemu incydentowi uznając go za bezprawny, niepożyteczny i niepożądany[128].

[125] Takiego zdania był E. Gołubiński (*История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 302-313).

[126] Zwolennikiem interpretacji wydarzenia z 1147 r. jako aktu wcielającego w życie nową procedurę powoływania nie-Greków na zwierzchników Kościoła na Rusi był m.in. metropolita Makarij (M. Bułgakow). Według niego hierarchowie pochodzenia słowiańskiego lepiej rozumieliby wiernych, a co za tym idzie troskliwiej zajmowaliby się nimi. Ponadto zwierzchnicy Cerkwi prawosławnej na Rusi pochodzenia niegreckiego nie dawaliby pretekstu cesarzom bizantyjskim do rozciągania swych wpływów na Ruś. Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2, с. 290-294; В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 206-207.

[127] Narodowość biskupa nowogrodzkiego Nifonta nie jest dokładnie znana, lecz większość historyków na podstawie przede wszystkim latopisów nowogrodzkiego pierwszego i ipatiewskiego uznaje go za Rusina. Por.: Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2, с. 291; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 306-307.

[128] Por.: Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 306-308. W Latopisie ipatiewskim pod rokiem 1147 i 1156 oraz w Latopisie nowogrodzkim pierwszym starszego zwodu pod 1149 r. znajdują się informacje, iż biskup Nifont uważał wyniesienie na katedrę metropolitalną Klimenta za samowolne i niekanoniczne, gdyż odbyło się bez błogosławieństwa patriarchy konstantynopolitańskiego. Ponadto zarzucał metropolicie, iż ten nie utrzymywał kontaktów braterskich z patriarchatem konstantynopolitańskim i pozostawał poza wspólnotą kościelną nie zachowując łączności z pozostałymi hierarchami Kościoła łącznie z nim. *Новгородская первая Летопись старшего извода*, [в:] *ПСРЛ*, т. 3, с. 28; *ПСРЛ*, т. 2, *Ипатьевская Летопись*, стлб. 341, 483-484.

Za uznaniem aktu z 1147 r. za wydarzenie jednorazowe przemawiałby również fakt, że każdorazowo, gdy Izasław Mścisławicz był usuwany z wielkoksiążęcego tronu, metropolita Kliment opuszczał Kijów. Jako protegowany Izasława Mścisławicza chronił się przed wrogami wielkiego księcia, gdyż nieprzyjaciele Izasława stawali się również jego przeciwnikami[129]. Po śmierci Izasława Mścisławicza w 1154 r. i objęciu w 1155 r. tronu kijowskiego przez księcia suzdalskiego Jerzego I Dołgorukiego (+1157), Kliment definitywnie opuścił katedrę metropolitalną w Kijowie. Jerzy I, uważając sposób wyboru Klimenta za niekanoniczny, zwrócił się do Konstantynopola o przysłanie nowego metropolity, co nastąpiło w 1156 r. (metropolita Konstantyn I Grek, 1156-1159)[130].

Przeciwnikiem takiego poglądu był metropolita Makary (Bułgakow), który uważał wybór Klimenta za działanie w pełni przemyślane, mające na celu wprowadzenie na stałe nowego sposobu ustanawiania metropolitów na Rusi. Według niego dowodem świadczącym o tym była nie tylko sama dyskusja dotycząca kanonicznych podstaw powołania przez ruski episkopat nowego metropolity, jaka rozgorzała wśród członków soboru, lecz również brak jakichkolwiek prób załagodzenia przez Klimenta sporu z patriarchatem konstantynopolitańskim i otrzymania od patriarchy błogosławieństwa[131].

Napięte stosunki pomiędzy metropolią kijowską a patriarchatem konstantynopolitańskim, jakie zaistniały po wyborze na katedrę metropolitalną Klimenta Smolatycza, uległy poprawie dopiero w 1164 r. Do Kijowa przybył przysłany przez patriarchę konstantynopolitańskiego metropolita Jan IV (1163-1166). Wielki książę Rościsław, choć nie bez oporów, przyjął nowego hierarchę, zaznaczając, iż „ja tego metropolitę ze względu na zaszczyt i miłość cesarską teraz przyjmę, ale jeśli w przyszłości patriarcha bez naszej wiedzy i ustaleń wbrew prawideł świętych apostołów ustanowi na Rusi metropolitę, to nie tylko nie przyjmę go, lecz uchwalimy wieczne prawo wybierania i ustanawiania metropolity przez biskupów ruskich na rozkaz wielkiego księcia"[132]. W 1164 r. ostatecznie została zakończona schizma,

[129] Izasław Mścisławicz pierwszy raz został usunięty z tronu w sierpniu 1149 r. przez Jerzego I Dołgorukiego. W 1150 r. podjął działania zmierzające do odzyskania władzy i podczas drugiej próby osiągnął sukces. Izasław Mścisławicz zasiadał na tronie kijowskim do swojej śmierci, tj. do 14 listopada 1154 r. Po krótkich rządach następcy Izasława, Rościsława, wielkim księciem kijowskim został Jerzy I Dołgoruki (20 marca 1155 r.). *Новгородская первая Летопись старшего извода*, [в:] *ПСРЛ*, т. 3, с. 28-29; *ПСРЛ*, т. 2, *Ипатьевская Летопись*, стлб. 372-482. Por.: Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 311; Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2, с. 292.

[130] В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 299-300.

[131] Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2, с. 291.

[132] „6672 [1164] (...) Я сего митрополита за честь и любовь царскую приму, но впредь, ежели патриарх без ведома и определения нашего против правил свя-

jak niektórzy z historyków (m.in. E. Gołubiński, Gerhard Podskalsky) określają ten okres[133].

Być może trzeci raz doszło do ustanowienia biskupa przez sobór biskupów Cerkwi ruskiej z pominięciem prerogatyw patriarchy konstantynopolitańskiego na początku XIII w. W Latopisie ławrientiewskim pod rokiem 1224 r. znajduje się zapis: „ustanowiony został metropolitą błogosławiony Cyryl Grek w świętej Zofii w Kijowie, 6 (dnia) miesiąca stycznia, w (dzień) święta Objawienia Pańskiego"[134]. Na jego podstawie można przyjąć, iż zebrał się w Kijowie wspomniany już sobór biskupów ruskich i powołał na metropolitalną katedrę nie Rusina, a Greka (sic!). Taką interpretację zapisu sugeruje użyte w nim sformułowanie: „поставленъ бысть". Jest ono o tyle ważne, iż w przypadku innych metropolitów Greków w latopisach zawsze pojawia się wyrażenie: „приде", i żadna ruska kronika nie informowała o przyjściu któregoś z nich z taką dokładnością. Trudno jest jednak jednoznacznie stwierdzić czy ta interpretacja jest słuszna, czy też nie, lecz z całą pewnością na jej niekorzyść przemawia Latopis nowogrodzki 1., gdzie pod rokiem 1233 zapisano: „w tym roku umarł błogosławiony metropolita całej Rusi kijowskiej imieniem Cyryl; z pochodzenia był Grekiem, który sprowadzony został („приведенъ") z Nicei"[135].

Kolejny raz praktyka wyboru metropolitów na Rusi, w której patriarcha konstantynopolitański odgrywał decydującą rolę, została złamana na początku XV w. Przyczyny natury politycznej i kościelnej skłoniły wielkiego księcia litewskiego Witolda i biskupów litewskich do samodzielnego ustanowienia nowego metropolity dla biskupstw litewskich. W tym celu Witold w 1414 r. zwołał sobór ruskich władyków w składzie: Izaak — biskup czernihowski, Teodozy — biskup połocki, Dionizy — biskup łucki, Harasim — biskup włodzimierski, Jan — biskup halicki, Sebastian — biskup smoleński, Charyton — biskup chełmski, Paweł — biskup czerwieński, Eutymiusz — biskup turowski, którzy pod wpływem nacisków wielkiego księcia złożyli zażalenie na działalność metropolity Focjusza (1408-1415), oskarżając

тых апостолов в Русь митрополита поставит, не только не приму, но и закон сделаем вечный избирать и поставлять епископам русским с повеления великого князя" — В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 329. Por.: *ПСРЛ*, т. 2, *Ипатьевская Летопись*, стлб. 522.

133 Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 311; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988-1237)*, Kraków 2000, s. 75-77. Por.: Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2, с. 294.

134 „поставленъ быс[ть] митроплитомъ въ с[вя]той Софьѣ въ Кыевѣ бл[а]ж[ен]ныи Кирилъ Грьчинъ, м[Ѣ]с[я]ца генвар[я] въ 6, въ праздник[ъ] Богоꙗвленьꙗ" — *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 447.

135 „Томъ же лѣтѣ прѣставися блаженыи митрополитъ всѣя Руси Кыевскыи, именьмъ Кюрилъ; родомъ Грьцинъ бѣ, приведенъ бысть изъ Никѣя" — *Новгородская первая Летопись старшего извода*, [в:] *ПСРЛ*, т. 3, с. 72.

go o brak dbałości o biskupstwa litewskie i ruskie, zaniedbywanie wiernych znajdujących się w granicach Litwy oraz wywożenie wszelkich kosztowności do Moskwy. Wyrazili również pragnienie ustanowienia nowego metropolity[136]. Witold, zgodnie z wolą litewskich władyków, usunął namiestnika metropolity, a zarządzanie metropolią powierzył swoim urzędnikom[137]. Wizytujący w tym czasie Litwę metropolita Focjusz został przez Witolda „ograbiony" z kosztowności, które wywoził do Moskwy, i wypędzony[138]. Wielki książę w imieniu książąt i bojarów zażądał równocześnie od patriarchy Konstantynopola ustanowienia dla Kijowa i całej Litwy nowego metropolity Grzegorza Camblaka. Poselstwo, które udało się do Konstantynopola, nie otrzymało pozytywnej odpowiedzi, toteż Witold jesienią 1414 r. ponownie zwołał sobór, na który przybyli biskupi, archimandryci, ihumeni, kniaziowie i bojarzy. Sobór ten dokonał formalnego wyboru Bułgara Grzegorza Camblaka na metropolitę. Witold, pragnąc porozumienia z patriarchą konstantynopolitańskim w sprawie wyboru nowego zwierzchnika Cerkwi ruskiej, wyprawił kolejny raz poselstwo na czele z Grzegorzem Camblakiem do Konstantynopola[139]. Ponowna odmowa doprowadziła do zwołania w 1415 r. soboru w Nowogródku litewskim. 15 listopada 1415 r. sobór, którego uczestnikami byli Teodozy Połocki, Izaak Czernihowski, Dionizy Łucki, Harasim Włodzimierski, Gelazy Przemyski, Sebastian Smoleński, Charyton Chełmski, Eutymiusz Turowski, pod przewodnictwem Witolda dokonał wyboru i wyświęcenia Grzegorza Camblaka na metropolitę litewskiego i kijowskiego[140]. W soborze prócz biskupów uczestniczyli również archi-

[136] *ПСРЛ*, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 223-224; А. И. Яцимирский, *Григорий Цамблакъ*, с. 176.

[137] K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 37.

[138] *Новгородская первая Летопись младшего извода*, [в:] *ПСРЛ*, т. 3, с. 404 (pod rokiem1414).

[139] *ПСРЛ*, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 224-225; А. И. Яцимирский, *Григорий Цамблакъ*, с. 177-178.

[140] Akt soborowy biskupów litewskich dotyczący wyboru Grzegorza Camblaka w: *АЗР*, т. I, № 24, с. 33-35, przedruk: *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 38, стлб. 309-314. Zob. także: А. И. Яцимирский, *Григорий Цамблакъ*, с. 180; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 38-40, T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy*, s. 224. Wg I. Daniłowicza oraz Latopisu nikonowskiego sobór w Nowogródku odbył się w 1416 r. (jest to błędna data) oraz nie uczestniczył w nim biskup przemyski Gelazy. Ponadto u I. Daniłowicza biskup włodzimierski (wołyński) nosi imię Hieronim. Z kolei Latopis nikonowski wśród dziesięciu uczestniczących w soborze hierarchów wymienia również Jana Halickiego i Pawła Czerwieńskiego. I. Daniłowicz, *Skarbiec dyplomów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi litewskiej i ościennych krajów*, t. 2, Wilno 1862, nr 1178, s. 44-45; *ПСРЛ*, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 226.-227. Por.: *Latopis Daniłowicza*, s. 238 — wymienia on jedynie 5 hierarchów: Teodozego — biskupa połockiego, Izaaka — czerni-

mandryci, ihumeni, zakonnicy, duchowieństwo parafialne oraz kniaziowie i bojarzy. W wydanym akcie soborowym biskupi litewscy poinformowali o dokonaniu wyboru nowego metropolity i usprawiedliwiali swoje działania powołując się na zapisy prawa kanonicznego i zwyczaje, jakie panowały wówczas w Kościele prawosławnym na Rusi (wyniesienie na tron metropolitalny Klimenta Rusina za czasów Izasława Mścisławicza) i w innych krajach (m.in. w Bułgarii i Serbii). Odrzucali ewentualne zarzuty odstępstwa od wiary, gdyż, jak podkreślali, postępowali zgodnie z ustawami Kościoła.

Sobór w Nowogródku dokonał zatem podziału metropolii kijowskiej na dwie — kijowską i moskiewską. Powołał do życia metropolię litewsko-ruską, niezależną od metropolity moskiewskiego. Focjusz w proteście przeciwko zaistniałej sytuacji rozesłał list bogaty w liczne cytaty z Pisma Świętego i prawa kanonicznego, w którym zarzucał biskupom litewskim bezprawne wyniesienie Grzegorza Camblaka do godności metropolity litewskiego i kijowskiego[141]. Na skutek jego oskarżeń wszelkie próby uzyskania sankcji patriarchatu konstantynopolitańskiego nie powiodły się, a sam Grzegorz Camblak na soborze konstantynopolitańskim został wyłączony ze społeczności prawosławnej i wyklęty (отлученіе и проклятіе)[142].

Decyzje podjęte w Nowogródku stworzyły podwaliny niezależnej struktury organizacyjnej Kościoła wschodniego w państwie polsko-litewskim. Odtąd władzy metropolity Grzegorza Camblaka mieli podlegać wszyscy prawosławni znajdujący się w granicach państwa jagiellońskiego. Wielki książę litewski Witold uznał istnienie Kościoła prawosławnego w swoim państwie i w piśmie dotyczącym zaistniałej sytuacji polityczno-kościelnej wyrażał troskę o jego rozwój: „Jeśli ktoś chce zgodnie z dawnym zwyczajem, znajdować się pod władzą metropolity kijowskiego, dobrze zrobi, zaś kto nie chce, jego jest wola; ale wiedzcie, że my nie jesteśmy waszej wiary (...): lecz my chcąc, aby wasza wiara nie zmniejszała się, ani nie ginęła, a cerkwie wasze były budowane, ustanowiliśmy zatem soborowo metropolitę na kijowską metropolię, aby cały ruska część znajdowała się na swojej ziemi”[143]. W liście tym szczególną uwagę zwraca sformułowanie: „Jeśli ktoś

howskiego, Dionizego — łuckiego, Charytona (Charatona) — włodzimierskiego, Eutymiusza (Jewchimeja) — turowskiego.

141 Pismo okólne datowane na 1415-1416 r. *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 39, стлб. 315-356.

142 *1416 г. Грамота константинопольскаго патриарха Иосифа II къ митрополиту Фотию о Григории Цамблаке*, [в:] *РИБ*, т. VI, № 40, стлб. 359-360. W piśmie okólnym (datowanym na 1415-1416 r.) rozesłanym przez Focjusza znajduje się informacja, że Camblak został najprawdopodobniej już wcześniej nie tylko wyklęty, lecz również pozbawiony godności kapłańskiej przez patriarchę Eutymiusza II (1410-1416). *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 39, стлб. 330. Por.: *Latopis Daniłowicza*, s. 241-242; А. И. Яцимирский, *Григорий Цамблакъ*, с. 180-181.

143 „А хто хочетъ, по старинѣ, дрьжатися подъ властію митрополита Кіевскаго, ино такъ добро, а хто не хочеть, ино воля ему есть; но то знайте: занеже мы

chce (...), znajdować się pod władzą metropolity kijowskiego, dobrze zrobi, zaś kto nie chce, jego jest wola; ale wiedzcie, że my nie jesteśmy waszej wiary", które wyraźnie wskazuje, iż Witoldowi nie przyświecało jedynie pragnienie utworzenia i wzmocnienia niezależnego Kościoła wschodniego w granicach państwa jagiellońskiego, lecz także (a może przede wszystkim, gdy zwrócimy uwagę na to, iż wypełnieniem unii krewskiej było zawarcie unii kościelnej) rozszerzenie wiary katolickiej poprzez przystąpienie prawosławnych do Kościoła rzymskokatolickiego[144].

Sobór w Nowogródku litewskim oprócz znaczenia polityczno-kościelnego odegrał również istotną rolę w kształtowaniu ustroju Kościoła prawosławnego w państwie polsko-litewskim i późniejszej Rzeczypospolitej. Stał się wydarzeniem niezwykle istotnym w rozwoju idei *soborowości* w zachodnio-ruskiej Cerkwi prawosławnej. Od tego momentu zaczęły systematycznie (wcześniej rzadko) brać udział w soborach metropolitalnych, oprócz biskupów, również inne osoby stanu duchownego, przede wszystkim archimandryci i ihumeni ważniejszych monasterów, a także osoby świeckie (kniaziowie, wielmożowie, bojarzy). Wzrosła ponadto rola soborów, a ich kompetencje uległy rozszerzeniu[145]. Obsadzanie katedry metropolitalnej na ziemiach Litwy i Korony było już dokonywane przede wszystkim na soborze biskupów, choć należy zaznaczyć, iż w późniejszym okresie decydujące znaczenie miała wola króla, „zwierzchniego podawcy"[146]. Od 1480 r. pojawiła

есмо не вашее вѣры (...): но мы, хотячи, штобы ваша вѣра не меншила, ни угыбала, а церквамъ вашимъ бы строеніе было, учинили есмо такъ митрополита, зборомъ, на Кіевскую митрполію, штобы Русская честь вся стояла на своей земли". *АЗР*, т. I, № 25, с. 37.

144 Por.: K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 39-40. Wśród badaczy nie ma zgodności w interpretacji powyższego fragmentu. Niektórzy twierdzą, iż w tym ustępie jest mowa o tolerancji i wolności mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego odnośnie wyboru jurysdykcji Camblaka lub Focjusza. Inni zaś uważają (np. A. Lewicki), iż słowa Witolda skierowane były do „tamtej, moskiewskiej części metropolii, i tamtym nie swoim pozostawia do woli, czy chcą uznawać ustanowionego przez siebie metropolitę, a więc pozostać w jedności, czy nie, więc się oddzielić". Na temat interpretacji listu Witolda patrz: A. Lewicki, *Sprawa unii kościelnej za Jagiełły*, „Kwartalnik Historyczny", 1897, R. XI, z. II, s. 330-331; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 53; A. Prochaska, *Dążenia do unii cerkiewnej za Jagiełły*, „Przegląd Powszechny", 1896, t. L, R. 13, z. 6, s. 342-343. Wiele ciekawych spostrzeżeń odnośnie decyzji soboru w Nowogródku patrz również: L. Kolankowski, *Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów*, t. I (1377-1499), Warszawa 1930, s. 128-135.

145 W. Zaikin wysuwa przypuszczenie, iż na taki stan rzeczy istotny wpływ miał łaciński Zachód z panującymi tam ideami koncyliaryzmu. В. Заикинъ, *Участие светского элемента въ церковномъ управлении, выборное начало и «соборность» в Киевской митрополии въ XVI и XVII векхъ*, Варшава 1930, с. 106-108.

146 Król posiadał tzw. *prawo podawania*, które dawało mu w praktyce możliwość nieograniczonego decydowania o obsadzie tronu metropolitalnego. Więcej na temat *prawa podawania*, które w języku potocznym i w licznych dokumentach nie posiadają-

się przejściowo praktyka wybierania metropolitów na polecenie króla przez sobór biskupów przy współudziale osób świeckich[147]. W ten sposób zostali wybrani trzej kolejni metropolici: Symeon (1480-1488), Jonasz (1489-1494) oraz Makary (1495-1497)[148], którzy po swoim wyborze lub wręcz po udzieleniu im święceń (tak jak w przypadku Makarego) zwracali się do patriarchy konstantynopolitańskiego o błogosławieństwo, które otrzymywali bez większych problemów[149]. Rola patriarchy Konstantynopola w procesie obsadzania katedry metropolitalnej w Kijowie sprowadzała się zatem do czysto formalnego zatwierdzania kandydatów. Sytuacja taka była też wynikiem pozycji patriarchy. Po upadku Konstantynopola jego możliwości oddziaływania na prowincje cerkiewne znajdujące się poza granicami Turcji znacznie zmalały.

Należy jednak zauważyć, iż od końca XV w. udział soboru biskupów w wyborze metropolity został bardzo ograniczony na rzecz czynnika świeckiego. O takiej tendencji świadczy chociażby fakt, iż w 1498 r. wielki książę Aleksander Jagiellończyk nie zasięgając opinii soboru „dał" (**дадє**) (sic!) metropolię kijowską i całej Rusi Józefowi Bułharynowiczowi, biskupowi smoleńskiemu[150]. W XVI w. decydujące znaczenie w obsadzaniu katedry metropolitalnej miała już wola władcy.

Sobory dyscyplinarne i teologiczne (sądowe)

W Wielkim Księstwie Litewskim oraz na ziemiach ruskich odbywały się również sobory dyscyplinarne, czyli sobory zajmujące się sprawami sądowymi. Źródła niewiele o nich mówią, lecz w latopisach można odnaleźć kilka przykładów, które mogą rzucić nieco światła na tego rodzaju sobory.

Sobory dyscyplinarne ściśle związane były z sądownictwem kościelnym na Rusi. Źródłem prawa dla sądów cerkiewnych były przede wszystkim kodeksy bizantyjskie, tj. *Nomokanon* Jana Scholastyka, *Nomokanon XIV tytułów* (w redakcji „przedfocjańskiej", bez decyzji kanonicznych dwóch soborów konstantynopolitańskich dotyczących tzw. „schizmy focjańskiej") oraz

cych charakteru kanonicznego oznaczało prawo patronatu, czyli prawo prezenty na urzędy kościelne przez osoby świeckie, patrz: K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 40-41, 109-120; tenże, *T. z. prawo „podawania"...*, s. 44-48.

147 L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła*, s. 790.

148 W soborze elekcyjnym archimandryty monasteru Trójcy Świętej w Wilnie — Makarego, zwanego „Czortem", uczestniczyli następujący biskupi: Wasjan — włodzimierski, Łukasz — połocki, Wasjan — turowski, Jonasz — łucki.

149 М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. V: *Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків*, Київ 1994, с. 411-413.

150 *Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенныя летописи*, Москва 1836, с. 146; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 70-72; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. V, с. 413-414.

Nomokanon Sawy Serbskiego (używany na Rusi od XIII w.). Posługiwano się również *Kormczą* w dwóch redakcjach: riazańską (serbską) i sofijską (ruską), a od XIV w. do użytku weszły zbiory praw zwane *Mieriła prawiednyje* („Мерила праведные" — pod względem treści były one skróconą wersją *Kormczej* redakcji sofijskiej). Wykorzystywano również kanoniczne zbiory praw pochodzenia greckiego, takie jak pokutny *Nomokanon* autorstwa Jana Postnika (582-596) zawierający przepisy prawne dla spowiedników oraz dotyczące pokuty (епитимии) oraz *Syntagma* Mateusza Blastaresa[151]. Na uwagę zasługują także przysyłane na Ruś liczne postanowienia i dekrety patriarchów konstantynopolitańskich oraz soboru patriarszego dotyczące m.in. odłączenia od Cerkwi niektórych ruskich kniaziów, zawieszenia w pełnieniu posługi łuckiego biskupa Jana[152], list patriarchy Germana II kierowany do metropolity Cyryla I (1228 r.) w sprawie nieudzielania święceń kapłańskich ludziom służebnym (рабом) oraz nietykalności majątków i sądów cerkiewnych[153].

Zakres kompetencji trybunałów cerkiewnych określały również zbiory praw czysto ruskiego pochodzenia. Przede wszystkim wymienić tu należy tzw. *Statuty* Włodzimierza I i Jarosława Mądrego. Oprócz nich źródłem prawa dla sądów cerkiewnych były również dekrety udzielnych i wielkich książąt[154], np. przywilej księcia smoleńskiego Rościsława dla nowo założonego biskupstwa w Smoleńsku[155], przywileje wielkiego księcia litewskiego Aleksandra dotyczące nieingerowania osób świeckich w sprawy kościelne, tj. m.in. niezależności sądów i nietykalności majątków cerkiewnych[156]. W okresie najazdu mongolskiego na Ruś uprawnienia sądownicze Cerkwi definiowały *jarłyki* chanów[157].

Do kompetencji sądów kościelnych (biskupich) już w XII w. należały przede wszystkim sprawy dotyczące: 1) małżeństwa (tzn. wielożeństwo, mał-

[151] Николай (Ярушевич), *Церковный суд в России до издания Соборного Уложения Алексея Михайловича (1649)*, „Исторический Вестник", 2002, № 1 (16) — http://www.vob.ru/public/bishop/istor_vest/2002/1_16/1.htm (z dn. 06.06.2008 r.)

[152] *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 39, стлб. 261-264.

[153] Tamże, № 5, стлб. 79-84.

[154] Николай (Ярушевич), *Церковный суд.*

[155] *Уставные грамоты князя Ростислава Смоленского*, [в:] *Памятники русского права*, вып. 2: *Памятники права феодальнораздробленной Руси XII-XV вв.*, сост. А. А. Зимин, Москва 1953, с. 39-42.

[156] *АЗР*, т. I, № 118 (1494 г.), с. 143-144; № 166 (1499 г.), с. 189-192. W 1511 r. król Zygmunt I Stary (1506-1548) potwierdził przywileje dotyczące nietykalności majątków i dochodów kościelnych oraz niezależności sądów cerkiewnych udzielone przez swoich poprzedników. *АЗР*, т. II (1506-1544), Санкт-Петербургъ 1848, № 65, с. 81-83.

[157] *Jarłyk* — pismo dyplomatyczne (pisemny przywilej) władców mongolskich wyliczający obowiązki i przywileje książąt ruskich oraz metropolitów. Więcej na temat jarłyków nadawanych ruskim metropolitom, patrz: М. Д. Приселковъ, *Ханские ярлыки русским митрополитам*, Санкт-Петербургъ 1916.

żeństwa w niedozwolonym stopniu pokrewieństwa, rozwód), 2) *zielia* (зелья), tzn. czary, w tym czary przy użyciu ziół, 3) *duszegubstwa* (душегубства), tzn. spędzanie płodu, jak i dopuszczenie do śmierci dziecka nieochrzczonego, 4) bójki pomiędzy kobietami (żonami)[158]. Podlegali ich jurysdykcji tzw. ludzie kościelni[159], czyli kler biały, ihumeni, mnisi, klerycy, rodziny duchownych (żony oraz dzieci księży, które mieszkały wraz z ojcem), ludzie świeccy na służbie kościoła, a ponadto pozostający pod jego opieką *personae miserabilis* (czyli ludzie pozbawieni środków do życia na skutek swej fizycznej ułomności) oraz *proszczenicy* (прощеницы)[160] i tzw. ludzie *zaduszni* (задушные люди)[161]. Sądom kościelnym (biskupim) podlegali również świeccy, którzy popełnili przestępstwa przeciw wierze (bałwochwalstwo, herezja, schizma (раскол), czary, itd.), przeciwko moralności (różnego rodzaju cielesna nieczystość w sprawach małżeńskich, np. rozwiązłość, związki nieusankcjonowane małżeństwem), przeciwko naturalnym stosunkom rodzice — dzieci (wykroczenia dzieci przeciwko rodzicom, przemoc rodziców wobec dzieci, zmuszanie dzieci do przyjęcia postrzyżyn zakonnych, małżeństwo z przymusu), wykroczenia przeciwko prawu do dziedziczenia (niewypełnienie testamentu, podział majątku po śmierci właściciela)[162]. W przypadku konfliktu pomiędzy tzw. ludźmi kościelnymi z osobami niepodlegającymi kościelnej jurysdykcji sądowej proces sądowy prowadzony był przez „wspólny sąd" (опчий суд) składający się z przedstawicieli knia-

[158] *Уставные грамоты князя Ростислава Смоленского, № 6*, [в:] *Памятники русского права*, вып. 2, с. 41; A. Poppe, *Państwo i Kościół*, s. 211-212; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 411-412.

[159] Szczegółowy katalog „ludzi kościelnych" można znaleźć w: *Устав князя Владимира Святославича. Первая редакция (по списку Исторического Музея XV в.), № 8*, [в:] *Памятники русского права*, вып. 1: *Памятники права Киевского государства X-XII вв.*, сост. А. А. Зимин, Москва 1952, с. 238.

[160] *Proszczenicy*, jak można sądzić, nie byli ludźmi, którym odpuszczone zostały ich grzechy i zostali cudownie uleczeni z choroby, lecz osoby, którym z pobudek religijnych „przebaczono" ich przewinienia i poddano nadzorowi kościelnemu. Byli to bardzo często ludzie, którzy bądź to popełnili przestępstwo, bądź też zadłużyli się, a nie mogąc spłacić swych zobowiązań tracili „wolność" i stawali się poddanymi. Otrzymując przebaczenie otrzymywali na powrót „wolność" i z poddanych stawali się feudalnie uzależnionymi chłopami pracującymi na ziemiach cerkiewnych. Я. Н. Щапов, *Церковная юрисдикция и отражение в ней феодальной собственности Церкви в XI-XII вв.*, [в:] *Древнерусское государство и его международное значение*, Москва 1965, с. 344-345.

[161] Ludzie *zaduszni* to poddani, którzy otrzymali wolność, lecz na skutek decyzji własnej (uwolnieni na mocy testamentu poddani w poszukiwaniu obrony i protekcji zwracali się w stronę Cerkwi, która czyniła z nich ludzi zależnych, pracujących w dobrach cerkiewnych), bądź osoby nadającej wolność, trafiali pod dziedziczną zależność od Cerkwi. Я. Н. Щапов, *Церковная юрисдикция*, с. 344.

[162] Н. Каптеревъ, *Светские архиерейские чиновники в древней Руси*, Москва 1874, с. 44.

zia i biskupa[163].

Liczba spraw, które podlegały jurysdykcji sądu biskupiego z biegiem czasu zwiększała się, toteż wkrótce biskupom zaczęli pomagać świeccy urzędnicy. Zajmowali się oni sprawami wykraczającymi poza kategorię spraw duchowych. Jak zauważył Nikołaj Kaptierew, „duchowieństwo, tak białe, jak i czarne, podlegało we wszystkich sprawach cywilnych i kryminalnych sądowi świeckich urzędników biskupich (светских архиерейских чиновников), którzy pod nadzorem biskupów sądzili duchowieństwo diecezjalne «za wyjątkiem spraw duchowych»: o sprawach ostatniego typu [duchowych] zobowiązani oni byli «zawsze rutynowo» (всегда безурочно) zawiadamiać biskupa i niezwłocznie przekazywać winnych niezależnemu sądowi biskupiemu — wtrącać się w sprawy duchowe było im surowo zabronione. (...) w większości przypadków [ten zakaz — przyp. A. M.] nie był przestrzegany przez samych urzędników, którzy samowolnie wkraczali w nienależący do nich zakres cerkiewnego sądu"[164].

Sądom kościelnym podlegali również biskupi, lecz wszelkie wykroczenia hierarchów, zgodnie z *Kanonem Apostolskim* 34. i 74., kan. 9. soboru antiocheńskiego oraz kan. 12. soboru kartagińskiego były rozpatrywane nie jednoosobowo[165], a przez sobór biskupów. Tak uważał m.in. E. Gołubiński, który w *Historii ruskiej cerkwi* pisał: „sądzić samych biskupów, oni [metropolici — przyp. A. M.] powinni nie inaczej jak soborowo, tj. z soborem pozostałych

[163] *Устав князя Владимира Святославича. Вторая редакция (по Толстовскому списку), № 8*, [в:] *Памятники русскога права*, вып. 1, с. 242; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III: *До року 1340*, Київ 1993, с. 289.

[164] Н. Каптеревъ, *Светские архиерейские чиновники*, с. 46.

[165] W przypadku spraw sądowych dotyczących duchowieństwa białego, mnichów, bądź też osób świeckich podlegających kościelnemu immunitetowi sądowemu proces mógł być prowadzony, jak można sądzić z informacji zawartej w *Statucie* Włodzimierza (drugiej redakcji) oraz w przywileju ks. smoleńskiego Rościsława, jednoosobowo przez biskupa — „митрополит или епископ ведет межу ими [„ludźmi cerkiewnymi" — przyp. A. M.] суд, или обида, или котора, или задница" (*Устав князя Владимира Святославича. Вторая редакция (по Толстовскому списку), № 8*, [в:] *Памятники русскога права*, вып. 1, с. 242) oraz „А теж епископлих не судити никому же, судит их сам епископ" (*Уставные грамоты князя Ростислава Смоленского, № 6*, [в:] *Памятники русского права*, вып. 2, с. 41). Na niekorzyść takiej interpretacji przemawia jednak *Statut* Włodzimierza (pierwszej redakcji — „Аще их [люди церковные — osoby podlegające jurysdykcji kościelnej — przyp. A. M.] кто внидеть в вину, судити тех митрополиту и епископомь опроче мирян. (*Устав князя Владимира Святославича. Первая редакция (по списку Исторического Музея XV в.), № 9*, [в:] *Памятники русскога права*, вып. 1, с. 238) oraz kan. 12 Soboru Kartagińskiego (419 r.), który wyraźnie mówi, iż o ile biskupa powinno sądzić co najmniej dwunastu hierarchów, to księdza — sześciu, zaś diakona — trzech. Ze względu na duże odległości pomiędzy katedrami biskupimi i trudności komunikacyjne można wątpić, aby ten kanon był na Rusi w pełni respektowany.

biskupów swojej diecezji”[166]. Metropolia Makary (Bułgakow) był jednak zdania, iż na Rusi biskupi sądzeni byli zarówno kolegialnie, jaki i jednoosobowo przez metropolitę[167]. W latopisach można odnaleźć kilka wzmianek o soborach dyscyplinarnych, na których osądzeni zostali eparchowie.

Pierwszy raz tego rodzaju przypadek miał miejsce w 1055 r., kiedy to biskup nowogrodzki Łukasz Żydiata (1035-1059) został oczerniony przez swego poddanego Dudika (Dudka) oraz jego przyjaciół Demiana i Kosmę. Rozgłoszone oszczerstwa zmusiły Łukasza Żydiatę do udania się do Kijowa i poddania się sądowi metropolitalnemu. Sobór dyscyplinarny (sąd) na czele z metropolitą Efremem (1054-1061) skazał go na trzy lata więzienia. Ostatecznie Łukasz Żydiata został uniewinniony, a kara dosięgła oszczerców. Dudikowi (Dudkowi) ucięto nos i obie dłonie, po czym uciekł on do Niemców. Jego wspólnicy również ponieśli zasłużoną karę[168]. Latopisy nie przekazują jednak informacji, czy sąd sprawowany był zgodnie z prawem kanonicznym przez sobór biskupów, czy też wbrew tym postanowieniom. Jedno, co jest pewne, to wyrok trzech lat więzienia, który z pewnością był niekanoniczny. Na uwagę zasługuje również fakt, iż oszczerca na skutek wyroku sądu kościelnego został poddany karze świeckiej[169].

Drugi przypadek, który również jedynie nieco poszerza wiadomości o soborach dyscyplinarnych na Rusi, miał miejsce w XII w. W 1156 r. książę Andrzej Bogolubski (ok. 1110-1174), pragnąc usunąć z katedry rostowskiej biskupa Nestora, wysłał go do Kijowa do sądu, który miał zająć się ciążącymi na nim zarzutami. Według Latopisu nikonowskiego był on oskarżony przez wiernych ze swojej diecezji (отъ своихъ домашнихъ оклеветанъ бысть)[170], chociaż nie w pełni wiarygodny *List wielkiego patriarchy Łukasza* [Chryzobergesa] *do Andrzeja Bogolubskiego, Wielkiego Księcia Rostowskiego i Suzdalskiego, syna Jerzego Dołgorukiego, wnuka Włodzimierza w sprawie Nestora, biskupa Rostowskiego i Suzdalskiego* wskazuje, iż osobą stawiającą zarzuty Nestorowi był sam Andrzej Bogolubski[171], a wier-

[166] Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 275-276.

[167] Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 3, с. 217.

[168] *Новгородская первая Летопись младшего извода*, [в:] *ПСРЛ*, т. 3, с. 182-183 (pod rokiem 1055); *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 91 (pod rokiem 1055 i 1057); *ПСРЛ*, т. 43, *Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского*, с. 54-55 (pod rokiem 1055 i 1058).

[169] Nie można również wykluczyć, że winni zostali przekazani przez sąd kościelny trybunałowi świeckiemu, który wymierzył tak surową karę.

[170] *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 207, 209 (pod rokiem 1156 i 1157).

[171] „Темъ же убо отложи всяко сомнѣніе и печаль, и принесеную ото врага ненависть, еже имаши на епископа своего, съложи съ сердца своего, и съ радостію и честію пріими его (...); но имѣй его яко воистину велія святителя, и отца, и учителя и пастыря, и пріими его паки съ любовію и честію во свою землю”. *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 225 (pod rokiem 1160).

ni z diecezji rostowskiej mogli być co najwyżej świadkami. W 1157 r. proces prowadzony przez sobór biskupów[172] pod przewodnictwem metropolity Konstantyna I (1156-1159) uwolnił biskupa Nestora od oskarżeń. Według Latopisu nikonowskiego oszczercy, tak jak poprzednim razem, zostali ukarani (sic!)[173]. W 1158 r. na katedrze rostowskiej zasiadł już nowy hierarcha Leon (Leoncjusz).

Kolejny sobór dotyczący spraw sądowych odbył się prawdopodobnie w 1169 r. W tymże roku dokonał się sąd nad biskupem rostowskim Teodorem (Fieodorcem)[174]. Nie ma pewności czy hierarcha był sądzony kolegial-

P. Sokołow oraz. N. N. Woronin uważają, iż *List wielkiego patriarchy Łukasza* [Chryzobergesa] *do Andrzeja Bogolubskiego*, zamieszczony w Latopisie nikonowskim nie mówi o biskupie rostowskim Nestorze, lecz o biskupie Leonie (Leoncjuszu), który również został usunięty ze swej katedry biskupiej przez Bogolubskiego. Imię Nestora, według P. Sokołowa, zostało dopisane przez kopistę w późniejszym okresie. W związku z tym dokument ten należałoby datować nie na 1160 r., lecz na 1168 r. П. Соколов, *Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в.*, Киев 1913, с. 98-99, 134; Н. Н. Воронин, *Андрей Боголюбский и Лука Хрисоверг (Из истории русско-византийских отношений XII в.)*, „Византийский Временник", 1962, № 21, с. 32-33. Por.: L. K. Goetz, *Staat und Kirche in Altrussland. Kiever Periode 988-1240*, Berlin 1908, s. 175-195.

172 Na podstawie nie w pełni wiarygodnego *Listu wielkiego patriarchy Łukasza* [Chryzobergesa] *do Andrzeja Bogolubskiego, Wielkiego Księcia Rostowskiego i Suzdalskiego, syna Jerzego Dołgorukiego, wnuka Włodzimierza w sprawie Nestora, biskupa Rostowskiego i Suzdalskiego* można wnosić, iż sąd nad biskupem rostowskim Nestorem przeprowadzony został przez sobór biskupów, choć jego skład nie jest znany. „Въ лето 6668 [1160 r.] (...) яко таковая на епископа твоего обиненіа глаголана суть многажды въ своемъ тамо у васъ соборѣ и предъ великимъ княземъ Кіевским пришедъшимъ о томъ нѣкимъ мужемъ благородія твоего, и явишася тѣ всѣ вины нетверды, якоже бы епископу напаствоватися и яту быти въ винахъ. И оправленъ убо есть сей епископъ своимъ собромъ своего ему суща митрополита Киевскаго и всеа Руси, и отнудь неподобно мы непщуемъ того священнаго собора посудити и претворити, занеже суть истязана тамо; и яко убо священная правила не повелѣвють намъ того творити, но коемуждо епископу своимъ соборомъ отъ своего митрополита судитися повелѣвають" oraz „потомъ отнудь оправданъ бысть великимъ и священнымъ и божественымъ собором". *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 224-225.

173 „Того же лѣта Констянтинъ митроплитъ Кіевскій и всея Руси испытавъ о Нестерѣ, епископѣ Ростовскомъ, яко не по правдѣ оклеветанъ бысть отъ домашнихъ его, и повелѣ клеветарей его всѣхъ всадити въ темницу". *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 209 (pod rokiem 1157). Jeżeli przyjmiemy, iż *List wielkiego patriarchy Łukasza* [Chryzobergesa] *do Andrzeja Bogolubskiego* zamieszczony w Latopisie nikonowskim dotyczył biskupa rostowskiego Nestora, to należałoby uznać, że kronikarz we wpisie zamieszczonym pod rokiem 1157 (w Latopisie nikonowskim) nazwał „oszczercami" wiernych diecezji rostowskiej, którzy złożyli fałszywe świadectwo. Wielce nieprawdopodobnym (a wręcz niemożliwym) wydaje się, aby metropolita kijowski mógł poddać jakiejkolwiek karze kniazia.

174 Teodor (Fieodorec) był Rusinem pochodzącym ze znamienitego rodu bojarskiego (siostrzeńcem Piotra Borysławicza) i mnichem monasteru pieczerskiego (*ПСРЛ*, т. 9,

nie, czy też był to „osobisty sąd metropolity [Konstantyna II — przyp. A. M.] nad biskupem", jak uważa E. Gołubiński[175]. Być może sądzony był on na soborze pod przewodnictwem metropolity Konstantyna II (1167-1169)[176]. Niesubordynacja wobec księcia Andrzeja Bogolubskiego (odmowa uzyskania błogosławieństwa od metropolity kijowskiego na zajmowanie katedry rostowskiej i samowolne (?) udanie się do Konstantynopola w celu uzyskania tam sakry) oraz metropolity kijowskiego (zamknięcie wszystkich cerkwi we Włodzimierzu), a także popełnione różnego rodzaju przestępstwa i bluźnierstwa[177] doprowadziły go przed trybunał kościelny, który wydał wyrok skazujący. Na Psiej Wyspie (położonej na Dnieprze w pobliżu Kijowa) Teodora poddano torturom (ucięto język i prawą rękę oraz wykłuto oczy) i stracono[178].

Opisana przez kronikarzy historia Teodora (Fieodorca) nie wydaje się w pełni wiarygodna i z dużą dozą prawdopodobieństwa można powiedzieć, że została przerysowana. Jak zauważył E. Gołubiński, działania Teodora musiały odbywać się za zgodą księcia Andrzeja Bogolubskiego. Nie sposób wyobrazić sobie, aby biskup mógł bezkarnie lekceważyć polecenia księcia przez tak długi okres. Według E. Gołubińskiego, podróż Teodora do Konstantynopola (zamiast do Kijowa) odbyła się z całkowitą akceptacją Andrzeja Bogolubskiego, ponieważ książę był zwolennikiem niezależności biskupstwa rostowskiego i czynił zabiegi zmierzające do uniezależnienia go od metropolii kijowskiej. Nie można jednoznacznie stwierdzić czy w Konstan-

Патриаршая или Никоновская летопись, с. 239 — pod rokiem 1170), bądź jak informuje nas *List wielkiego patriarchy Łukasza* [Chryzobergesa] *do Andrzeja Bogolubskiego*, zamieszczony w Latopisie nikonowskim, Grekiem, siostrzeńcem biskupa smoleńskiego Manuela (*ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 225 — pod rokiem 1160). Wg W. Tatiszczewa był on ihumenem suzdalskim (В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 341 — pod rokiem 1168).

175 Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 294, прим. 1.

176 Wzmianka zamieszczona u W. Tatiszczewa wyraźnie wskazuje, iż sąd nad Teodorem (Fieodorcem) odbył się na soborze, choć autor nie podaje jego składu: „И прокляли его собором, а книги, писанные им, на торге пред народом сожгли" — В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 347 (pod rokiem 1169).

177 Według przekazu latopisów Teodor (Fieodorec) grabił ludzi, a sprzeciwiających się poddawał strasznym męczarniom (ucinał członki, wypalał oczy, krzyżował, gotował w kotle). Wygłaszał bluźnierstwa przeciwko świętym, Bogurodzicy i Bogu. *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 355-356 (pod rokiem 1169); *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 239-240 (pod rokiem 1171); *Latopis Kijowski 1159-1198*, przeł. i oprac. E. Goranin, „Slavica Wratislaviensia", t. XL, Wrocław 1994, s. 186-187 (pod rokiem 1169); В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 346 (pod rokiem 1169).

178 *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 356 (pod rokiem 1169); *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 241 (pod rokiem 1171); В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 347 (pod rokiem 1169); *Latopis Kijowski 1159-1198*, s. 186-187 (pod rokiem 1169).

tynopolu biskup rostowski uzyskał zgodę na usamodzielnienie się władyctwa, czy też nie. E. Gołubiński zakłada, iż po powrocie na swoją katedrę rostowską Teodor ogłosił się autokefalicznym biskupem, co w konsekwencji doprowadziło do otwartego konfliktu z metropolitą kijowskim Konstantynem II. Wierni i duchowieństwo również podzielili się na dwa obozy, a wszelkie późniejsze haniebne czyny, popełnione przez biskupa Teodora, były konsekwencją tego stanu rzeczy[179]. Nałożenie interdyktu, czyli zakazu odprawiania nabożeństw w cerkwiach we Włodzimierzu, mogło być próbą kościelnego odłączenia swych przeciwników. Niewyjaśniona pozostaje jednak przyczyna, która ostatecznie skłoniła księcia Andrzeja Bogolubskiego do wydania swego „sprzymierzeńca" w ręce sądu metropolitalnego[180].

W 1405 r. w Turowie na Litwie odbył się sąd nad biskupem Antonim Turowskim. Latopisy, tak jak już było zasygnalizowane w innych przypadkach, nie informują jednak czy proces sądowy odbył się podczas soboru, czy też został przeprowadzony jednoosobowo przez metropolitę. Wiemy jedynie, iż na skutek oskarżeń m.in. o kontakty z tatarskim chanem Shadi-Bekiem i współdziałanie w jego łupieskich wyprawach na Wołyń, Kijów oraz inne ruskie grody, „pozbawił go [Antoniego] metropolita Cyprian godności biskupiej"[181]. Wasilij Tatiszczew był zdania, iż oszczercy działali na polecenie duchowieństwa łacińskiego, które nie mogło wybaczyć biskupowi turowskiemu gorliwej obrony prawosławia i wystąpień przeciwko łacińskiemu obrządkowi (обличал твердо ересь их [łacinników — przyp. A. M.])"[182]. Metropolita kijowski i całej Rusi Cyprian (1389-1406), pragnąc uśmierzyć gniew wielkiego księcia Witolda Kiejstutowicza, wroga hierarchy turowskiego oraz innych oszczerców, ostatecznie odesłał Antoniego do

[179] N. N. Woronin postawił hipotezę, iż ciemiężenie mieszkańców ziemi rostowsko-suzdalskiej przez Teodora miało na celu zdobycie pieniędzy w celu przekupienia metropolity (Н. Н. Воронин, *Андрей Боголюбский*, с. 46). Taka interpretacja jest dopuszczalna, gdyż, jak wiadomo, na Rusi w omawianym okresie obowiązywała opłata na rzecz wyświęcającego (A. Poppe, *Organizacja Kościoła (Ruś)*, s. 516). Biorąc jednak pod uwagę zapis w Latopisie kijowskim: „Wiele też wycierpieli ludzie od niego [Fiodora — przyp. A. M.] za władania jego" (pod rokiem 1169; s. 186), który wyraźnie wskazuje, że haniebne czyny popełniane przez Teodora dotyczyły całego okresu zasiadania na tronie biskupim, to bardziej prawdopodobna wydaje się hipoteza E. Gołubińskiego o walce samozwańczego biskupa z niechętnym mu duchowieństwem i wiernymi. Nie można jednak wykluczyć, co czyni E. Goranin, że opis „straszliwych" postępków Teodora (najwyraźniej przerysowanych) miał jednak na celu „pragnienie usprawiedliwienia czy też złagodzenia w oczach czytelników surowości wyroku metropolity" (*Latopis Kijowski 1159-1198*, s. 115).

[180] Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 440-442.

[181] „сня съ него Кипріанъ митрополитъ санъ святительски" — *ПСРЛ*, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 192. Zob.: *ПСРЛ*, т. 8, *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, Санкт-Петербургъ 1859, с. 77.

[182] В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, Москва 2003, с. 259.

Moskwy, do monasteru na Simonowie, którego miał już nie opuszczać.

Więcej o soborach dotyczących spraw sądowych w omawianym okresie można dowiedzieć się śledząc historię soboru moskiewskiego z początku XV w. Sąd ten, choć odbył się poza obszarem ziem ruskich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, zasługuje na uwagę ze względu na to, że dotyczył m.in. hierarchy, którego diecezja znajdowała się w granicach ówczesnej Korony. W lipcu 1401 r. w Moskwie metropolita Cyprian zwołał sobór, który za zgodą przybyłych siedmiu hierarchów (abp. czernihowskiego Izaaka, abp. rostowskiego Grzegorza, bp. suzdalskiego Natanaela, bp. riazańskiego Eufrozyna (Ефросин), bp. twerskiego Arseniusza, bp. sarskiego i podońskiego Teognosta, bp. kołomeńskiego Grzegorza) przyjął prośbę biskupa łuckiego Sawy i arcybiskupa Wielkiego Nowogrodu Jana o zrzeczeniu się swoich diecezji[183]. Najprawdopodobniej obaj hierarchowie zostali nakłonieni do takiego czynu, lecz przyczyna, która popchnęła ich do takiego kroku nie jest dokładnie znana[184]. Przekazy źródłowe informują nas jedynie, iż na obu hierarchach ciążyły „jakieś sprawy związane z posługą biskupią" (нѣкіа вещи святителскіа)[185]. Na polecenie metropolity Cypriana obaj biskupi w czasie odbywającego się procesu przebywali w Moskwie. Dalsze losy biskupa łuckiego nie są znane. Latopisy informują nas jedynie o Janie, biskupie Wielkiego Nowogrodu. Hierarcha został zatrzymany w Moskwie, gdzie pod strażą spędził ponad trzy lata w podgrodziu monasteru św. Mikołaja Starego[186]. Według Nikołaja Karamzina, został on osądzony i uwięziony za to, iż broniąc obywatelskich praw swoich wiernych występował przeciwko kniaziowi Bazylemu Dymitriewiczowi[187]. W 1404 r. powrócił on na katedrę biskupią do Wielkiego Nowogrodu.

Skromnych wiadomości o soborach dotyczących spraw sądowych nie poszerzają opisy procesów sądowych, które odbyły się poza granicami Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego[188]. W 1280 r. w ziemi suzdalskiej met-

[183] „На томъ священнѣмъ съборѣ отписася архіепископъ Иванъ Новогродцкій своея епископьи, и Лутцкій епископъ Сава отписася своея епископіи на томъ же священнѣмъ сборѣ" — *ПСРЛ*, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 185. Por.: В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 250-251.

[184] Н. М. Карамзин, *История государства Российского*, т. V-VIII, Калуга 1995, т. V, с. 91.

[185] *ПСРЛ*, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись*, s. 185. Por.: В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 251.

[186] *ПСРЛ*, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 190 (pod rokiem 1404); В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 257 (pod rokiem 1404). Wg Latopisu nowogrodzkiego czwartego biskup Jan spędził w więzieniu „полъ четверта лета". *ПСРЛ*, т. 4, ч. 1, *Новгородская четвертая летопись*, вып. 2, с. 396. Zob.: П. И. Тихомировъ, *Кафедра новгородскихъ святителей*, с. 219-221.

[187] Н. М. Карамзин, *История государства Российского*, т. V, с. 73-74.

[188] Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 3, с. 217-218.

ropolita Cyryl (1247-1281) zasuspendował biskupa rostowskiego Ignacego za to, iż ten osądził zmarłego już księcia rostowskiego Gleba Wasilkowicza i kazał przenieść ciało z soborowej cerkwi do monasteru św. Spasa[189]. W 1295 r. metropolita Maksym (1283-1305) usunął z biskupstwa Jakuba, biskupa włodzimierskiego[190], zaś w 1312 r. metropolita Piotr (1305-1326) pozbawił godności biskupiej Ismaela, hierarchę sarajskiego[191]. W pierwszej połowie XIV w. metropolita Teognost (1328-1353) pozbawił godności i usunął z katedry suzdalskiej biskupa Daniela z nieznanego nam powodu, lecz w 1351 r. przywrócił go na zajmowane wcześniej stanowisko[192].

Więcej informacji o procesach sądowych poza granicami ziem ruskich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego posiadamy jedynie o soborze, który odbył się w Twerze w końcu XIV w. Jego przebieg i skład osobowy, który został opisany w latopisach, potwierdzają wyrażoną wcześniej opinię, iż na Rusi biskupi sądzeni byli na soborach, którym przewodniczył metropolita. W 1391 r. metropolita Cyprian wraz z soborem w następującym składzie: Mateusz — biskup adrianopolski, Nikander — biskup ganski (gijanski)[193], Michał — biskup smoleński oraz Stefan — biskup permski, a także z archimandrytami, ihumenami, księżami i diakonami, osądził Eufemiusza (Евфимия), biskupa twerskiego. W soborze uczestniczył również inicjator zwołania soboru kniaź twerski Michał Aleksandrowicz oraz bojarzy[194]. Hierarcha, nie mogąc odeprzeć oskarżeń o „bunt i niezgodę w Cerkwi", z którymi wystąpiło miejscowe duchowieństwo, bojarzy, wielmożowie i prości ludzie, został pozbawiony katedry. Wszelkie próby pogodzenia Eufemiusza z kniaziem Michałem Aleksandrowiczem i innymi oskarżycielami, podejmowane przez metropolitę Cypriana, doprowadzały jedynie do eskalacji konfliktu, toteż metropolita zabrał biskupa twerskiego do Moskwy, gdzie w mo-

[189] Wstawiennictwo księcia rostowskiego Dymitra Borysewicza doprowadziło ostatecznie do tego, iż metropolita Cyryl przebaczył biskupowi Ignacemu i przywrócił go do pełnienia posługi biskupiej. *ПСРЛ*, т. 10, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 157-158; В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 41-42.

[190] *Суздальская Летопись продолжение по Академическому списку*, [в:] *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 527-528.

[191] *ПСРЛ*, т. 10, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 178; В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 65.

[192] *ПСРЛ*, т. 10, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 222. W. Tatiszczew uważał, iż usunięcie z katedry biskupa Daniela nastąpiło w wyniku tego, iż hierarcha pragnął posiadać „większą liczbę wiosek, gniewał się na kniazia Aleksandra, lecz on jemu [tego] nie dał. Zaczął [Daniel] bojarom jego zakazywać i do cerkwi nie wpuszczać". В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 108.

[193] Mateusz i Nikander byli biskupami greckimi, którzy przyjechali na Ruś z Konstantynopola.

[194] Prawdopodobnie był to tzw. „wspólny sąd" (опчии суд), który prowadzili sędziowie duchowni, jak i świeccy. Zob.: Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 303.

nasterze czudowskim przebywał aż do śmierci w 1392 r.[195] 15 sierpnia 1391 r. sobór biskupów (dwóch greckich metropolitów Mateusz i Nikander, a także Michał — biskup smoleński, Daniel — biskup zwienigorodski, Stefan — biskup permski, Jeremiasz — biskup riazański) pod przewodnictwem metropolity Cypriana ustanowił nowego biskupa twerskiego Arseniusza, dotychczasowego protodiakona metropolity kijowskiego[196].

Przedstawione powyżej informacje dotyczące soborów ds. sądowych nie pozwalają na pełną prezentację składu osobowego i trybu prowadzenia procesów sądowych. Z całą pewnością można jednak stwierdzić, że sądom kościelnym podlegali nie tylko tzw. ludzie kościelni i niższe duchowieństwo, lecz również biskupi. Przewodniczącymi soborów biskupich rozpatrujących sprawy oskarżonych hierarchów zawsze byli metropolici. Z powodu braku wyraźnych i jednoznacznych świadectw sprawą otwartą pozostaje jednak kwestia czy w okresie do XV w. zdarzały się przypadki, iż biskupi byli sądzeni jednoosobowo przez metropolitę.

Na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego odbywały się również sobory ds. teologicznych. Orzekały w przypadku kontrowersji teologicznych i dbały o czystość wiary i obrządku.

Zgodnie ze zbiorami praw ruskiego pochodzenia, m.in. *Statutami* Włodzimierza I, sądom biskupim (kościelnym) podlegały sprawy dotyczące herezji. Informacji na temat heretyków i ruchów heretyckich na Rusi jest bardzo niewiele.

Według Latopisu nikonowskiego w okresie do najazdu mongolskiego na Rusi pojawiło się dwóch heretyków. Pierwszym z nich był mnich i skopiec Andrejan (Hadrian), którego w 1004 r. metropolita Leoncjusz kazał uwięzić za to, że ten „gardził prawem kościelnym, biskupami, kapłanami i mnichami"[197]. Później jednak wyraził skruchę i odbył pokutę. Ponad wiek później pojawił się na Rusi kolejny heretyk Dymitr. Negował on przepisy cerkiewne, dlatego też w 1123 r. na polecenie kniazia metropolita kijowski Nikita zbadał sprawę i osądził heretyka. Został on uwięziony w miejscowości Sinielec[198].

Kim byli owi heretycy? Problem ten nie może być wyjaśniony, albowiem

[195] *ПСРЛ*, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 124-125 (pod rokiem 1391), 127 (pod rokiem 1392); В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 226-227 (pod rokiem 1391), 229 (pod rokiem 1392). Por.: Н. М. Карамзин, *История государства Российского*, т. V, с. 90.

[196] *ПСРЛ*, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 126; В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 228. Według Latopisu woskriesieńskiego elekcja Arseniusza na biskupa twerskiego odbyła się w 1392 r. *ПСРЛ*, т. 8, *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, с. 61 (pod rokiem 6900).

[197] *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 68. Por.: В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 63.

[198] *ПСРЛ*, т. 9, с. 152; В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 157.

materiały źródłowe przekazują nam zbyt skąpe informacje. Przypuszcza się, iż Andrejan był z pochodzenia Bułgarem, zaś Dymitr — Rusinem[199]. Odrzucenie cerkiewnego prawa i hierarchii kościelnej może nasuwać przypuszczenie, iż należeli oni do sekty bogomiłów[200]. A. W. Kartaszow był zdania, że herezja bogomiłów reprezentowana przez Andrejana i Dymitra na tyle zakorzeniła się w narodzie ruskim, iż jej ślady można odnaleźć w sporach o wysokość opłat za udzielenie święceń, które rozgorzały w XIII w. Stawiane wyższej hierarchii zarzuty o chciwość były z pewnością na korzyść utajonym bogomiłom. Rosnący materializm był dla nich wyraźnym dowodem upadku Kościoła[201]. Kontrowersje te stały się przedmiotem obrad soboru we Włodzimierzu w 1274 r.[202] Uchwalił on, iż opłaty za święcenia muszą być jednakowe w całej metropolii i będą wynosić 7 grzywien zarówno od nowo wyświęconego kapłana, jak i diakona[203].

Pomimo wszystkich tych danych nie można jednak mówić o zorganizowanej sekcie bogomiłów na Rusi, która reprezentowałaby systematycznie rozwiniętą doktrynę. Ponadto nigdy nie odbył się na Rusi Kijowskiej —

[199] Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1: *Период первый, Киевский или домонгольский*, ч. 2, Москва 2002, с. 791-793; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 69-70.

[200] Bogomili — ruch religijny (sekta) w Kościele wschodnim. Zapoczątkowany został w X w. Bułgarii, a następnie rozprzestrzenił się na obszarze Bośni, Hercegowiny i Serbii. Nazwa bogomili (bogomolcy, bogomołowie) pochodzi od imienia kapłana bułgarskiego Jeremiasza, zwanego Bogomiłem, prawdopodobnie założyciela (wraz z Janem Tzourilasem) pierwszej ich grupy. Nawiązywali do manicheizmu, głosząc dualizm ducha i materii. Odrzucali instytucję Kościoła. Negowali sakramenty, wiarę w zmartwychwstanie ciał, kult obrazów, świętowanie niedzieli, małżeństwo. Nie spożywali pokarmów mięsnych. Napisali dużą liczbę utworów apokryficznych, które przedostały się na Ruś (np. *Како Бог сотвори Адама*). *Religia. Encyklopedia PWN*, t. 2 (red. nauk. T. Gadacz, B. Milerski), Warszawa 2001, s. 165-166.

[201] А. В. Карташев, *Очерки по истории*, т. 1, с. 481-482.

[202] W soborze we Włodzimierzu nad Klaźmą zwołanym w 1274 r. przez metropolitę kijowskiego Cyryla II (1247-1281) uczestniczyło czterech hierarchów: Dalmat — biskup nowogrodzki, Ignacy — biskup rostowski, Teognost — biskup serajski oraz Symeon — biskup połocki. Przybyli biskupi wybrali na katedrę włodzimierską archimandrytę monasteru pieczerskiego Serapiona (*ПСРЛ*, т. 10, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 152) oraz ogłosili dokument „Правило" („Reguła"), w którym zawarli szereg zaleceń mających na celu wykorzenienie istniejących wówczas w Kościele ruskim szeregu nadużyć i błędów nie tylko w cerkiewnej administracji, lecz również w praktyce liturgicznej. Wskazywali również na niedostatki w moralnym życiu duchowieństwa i laików. Sobór zajął się m.in. kwestią symonii, chciwości biskupów oraz powoływania kandydatów na niższe stopnie kościelne. Zob.: Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 65-78.

[203] „Не взимати же оу нихъ ничтоже, развѣ ꙗкоже азъ оуставихъ въ митрополии, да боудетъ се въ всѣхъ ѥпископꙗхъ: да възмоуть клирошане з҃ гривенъ ѿ поповьства и ѿ дьꙗконьства ѿ боѥго". РИБ, т. VI, ч. 1, № 6, стлб. 92.

w odróżnieniu do Bułgarii — żaden sobór poświęcony bezpośrednio bogomiłom[204].

Kolejnym heretykiem działającym na Rusi w okresie do najazdu mongolskiego według XVIII-wiecznej historiografii rosyjskiej był armeński mich Marcin (Martin). W pierwszej połowie XVIII w. pojawiło się w Rosji dzieło zatytułowane *Postanowienia soborowe dotyczące armeńskiego heretyka, mnicha Marcina* (*Соборное дѣяніе на еретика Арменина, на мниха Мартина*), które stało się źródłem informacji o herezji owego Armeńczyka i o dwóch soborach, które ją osądziły (we Włodzimierzu nad Klaźmą — 1157 r. i w Konstantynopolu — 1158 r.). Jak podają *Postanowienia soborowe*, Marcin przybył w 1149 r. na Ruś z Konstantynopola i zaczął głosić herezję. W księdze zatytułowanej *Prawda* nauczał, że Chrystus ma jedną naturę (eutychianizm), a także przyjął ciało z nieba (снесъ плоть съ неба — apolinaryzm). Występował przeciwko dokonywaniu sakramentu bierzmowania przy sakramencie świętego chrztu. Nakazywał sprawować Świętą Eucharystię jedynie na winie, bez dodatku wody oraz na chlebie przaśnym (czyli niezgodnie z nauczaniem Cerkwi prawosławnej), pościć w soboty oraz w środy i piątki w Wielkim Tygodniu, a także w tzw. *spłosznoj siedmice* (w tygodniu bez postu), budować cerkwie, w których część ołtarzowa miałaby być zwrócona na południe, czynić znak krzyża składając palce: pierwszy z dwoma ostatnimi i kłaść rękę najpierw na lewe ramię; a podczas ceremonii kościelnych okrążać świątynię w kierunku zgodnym z ruchem słońca po nieboskłonie (посолонь). Opowiadał się on również za dwukrotnym wymawianiem *alleluja* podczas sprawowania modłów oraz nakazywał pisać imię Jezusa przez jedno „и", tzn. Исус, zamiast z dwoma samogłoskami — Иисус[205].

Mnich Marcin został w 1157 r. osądzony i wyklęty przez sobór kijowski zwołany przez księcia Rościsława Mścisławowicza. Na tenże sobór przybył metropolita Konstantyn (1156-1159) oraz lokalne duchowieństwo. Decyzja soboru kijowskiego została potwierdzona przez sobór konstantynopolitański w 1158 r. Ostatecznie Marcin wyrzekł się większości błędnych tez, lecz to nie uchroniło go od kary śmierci. Został on spalony w Konstantynopolu.

Postanowienia soborowe dotyczące armeńskiego heretyka, mnicha Marcina okazały się jednak falsyfikatem, a przedstawione wydarzenia zostały zmyślone. Dokument powstał w XVIII w. za sprawą arcybiskupa Niżnego

[204] G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura*, s. 72; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 2, с. 793-794.

[205] И. Григоровичъ, *Историческое изследование о соборахъ, бывшихъ в России, со времени введения въ оную христианской веры, до возшествия на престол царя Иоанна IV*, „Летопись занятий Археографиечкой Комиссии", вып. 2 (1862-1863), Санкт-Петербургъ 1862, с. 28-29; Н. П. Турханиновъ, *О соборахъ бывшихъ въ России со времени введения в ней христианства до царствования Иоанна IV Васильевича*, Санкт-Петербургъ 1829, с. 28-31.

Nowogrodu Pitirima (+1738) i miał służyć jako oręż w walce ze starowiercami, którzy jakoby kontynuowali potępioną przez sobory w Kijowie i Konstantynopolu herezję Marcina. Fałszerstwo zostało zdemaskowane i opisane przez starowierców w *Pomorskich otwietach*[206].

W okresie do końca XV w. jedynym szeroko udokumentowanym soborem ds. teologicznych na Rusi był sobór, który odbył się w drugiej połowie XII w. w Kijowie i dotyczył kontrowersji na temat postu w środy i piątek. Choć w swej istocie traktował o dyscyplinie kościelnej, to jednak ze względu na spory natury teologicznej jakie wówczas wybuchły można go zaliczyć do wspomnianej kategorii soborów.

W 1168 r. wielki książę Mścisław Izasławicz[207] zwołał do Kijowa sobór, który zajął się sporem dotyczącym postu w środy i piątki, czyli w tradycyjne dni postu w Cerkwi prawosławnej[208].

Spór rozpoczął się jednak blisko dziesięć lat wcześniej. W 1157 r. został złożony z urzędu biskupa Rostowa i Suzdala Nestor, który zakazał „jeść mięso w święta Pańskie, jeśli przypadają one w środę lub w piątek, także [w okresie] od Wielkiego Tygodnia do Pięćdziesiątnicy"[209]. Wkrótce w jego diecezji pojawił się Teodor (Fieodoriec). Według Latopisu nikonowskiego, był on z pewnością kapłanem, siostrzeńcem biskupa smoleńskiego Manuela. Teodor w przeciwieństwie do Nestora zezwalał na spożywanie mięsa w środy i piątki, gdy wypadają one w święta Pańskie i wielkich świętych oraz w okresie Pięćdziesiątnicy[210]. Jego nauczanie spotkało się z ciepłym przyjęciem u wiernych. W 1158 r. na katedrę rostowską i suzdalską został powołany

[206] G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura*, s. 72-73; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 2, с. 795.

[207] Mścisław Chrobry — książę włodzimiersko-wołyński w latach 1156-1170 i kijowski (1167-1169, 1170).

[208] Więcej na temat postów na Rusi w XII w. patrz: Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 2, с. 462-480.

[209] Pod rokiem 1157. *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 210-211.

[210] W ten sposób najprawdopodobniej należy interpretować słowa zamieszczone w *Liście wielkiego patriarchy Łukasza [Chryzobergesa] do Andrzeja Bogolubskiego, wielkiego księcia rostowskiego i suzdalskiego, syna Jerzego Dołgorukiego, wnuka Włodzimierza w sprawie Nestora, biskupa rostowskiego i suzdalskiego*: „Знаменано же убо есть намъ извѣстно о благочестивѣмъ епископѣ твоемъ, якоже увѣдѣхомъ, не про ино что гонимъ есть и безчествуемъ, но нѣкоего ради Феодора, сестричия епископля Мануилева, лишившася въ ней же церкви поставленъ; шедшу же ему тамо и поучяющу съпротивное епскопу черезъ повелѣния святыхъ апостолъ и святыхъ отець ясти мясо въ среду и въ пятокъ, аще прилучиться праздникъ Господскій или память котораго нарочитаго святаго, такоже и во всю святую пятьдесятницу въ среды и въ пятки". *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 225 (pod rokiem 1160). Patrz również: Н. Рудневъ, *Разсуждение о ересяхъ и расколахъ, бывшихъ въ Русской Церкви со времени Владимира Великаго до Иоанна Грознаго*, Москва 1838, с. 41, а также прим. 41.

z naruszeniem kanonów kościelnych Leon (Leoncjusz), który już rok później (w 1159 r.) został wygnany przez mieszkańców Rostowa i Suzdala z powodu zbyt kosztownych przedsięwzięć związanych z budownictwem sakralnym[211]. Niebawem został on jednak przywrócony na swoje stanowisko, lecz w 1162 r. po raz kolejny wygnano go z biskupstwa. Po wyrażeniu skruchy objął katedrę rostowską, lecz już nie obejmującą Suzdala i Włodzimierza, gdyż książę Andrzej Bogolubski powziął zamysł powołania nowej, niezależnej od Kijowa metropolii we Włodzimierzu nad Klaźmą[212]. Wbrew istniejącemu wówczas na Rusi zwyczajowi Leon (Leoncjusz) zaczął nauczać, aby zachowywać posty w środy i piątki przez cały rok, oprócz „paschalnego (radosnego) tygodnia" (недели порозной)[213]. Zalecenia biskupa Leona (Leoncjusza) wywołały ostry spór i doprowadziły do dysputy teologicznej (podczas soboru ok. 1164 r.), w której książęcy faworyt Teodor (Fieodoriec)[214] w obecności księcia Andrzeja Bogolubskiego i narodu wykazał

[211] *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стб. 349 (pod rokiem 1159); *Летопись по Ипатскому списку*, с. 338 (pod rokiem 1159); *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 221 и сл. (pod rokiem 1160); В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, s. 306 (pod rokiem 1158).

[212] Zdaniem Mikołaja Woronina wypędzenie Leona (Leoncjusza) z katedry rostowsko-suzdalskiej miało na celu pozbycie się niewygodnego hierarchy, zaufanego człowieka ówczesnego metropolity Kijowa Teodora (1160-1163) i tym samym otworzenie drogi do realizacji planu utworzenia we Włodzimierzu nad Klaźmą niezależnej od Kijowa metropolii. Powołanie jej podniosłoby prestiż nowej stolicy Wielkiego Księstwa — Włodzimierza nad Klaźmą (Н. Н. Воронин, *Андрей Боголюбский*, s. 31; tenże, *„Житие Леонтия Ростовского" и византийско-русские отношения второй половины XII в.*, „Византийский Временник", 1963, № 23, с. 28-30). Do metropolii miała być włączona ziemia suzdalska, którą zamierzano odłączyć od diecezji rostowskiej. Pierwszym kandydatem na nową stolicę metropolitalną przewidziany był człowiek księcia Andrzeja Bogolubskiego — Teodor (Fieodoriec). Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2, с. 295-297; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 439-443; И. И. Малышевский, *Киевские церковные соборы*, „Труды Киевской Духовной Академии", 1884, т. 3, с. 515-516.

[213] *ПСРЛ*, т. 2, *Ипатьевская Летопись*, стлб. 520 (pod rokiem 1162).

[214] Na podstawie wzmianki w Latopisie ławrientiewskim pod rokiem 1164, gdzie Teodor jest nazwany *władyką*, można wnosić, iż był już wówczas biskupem. E. Gołubiński i I. Małyszewski w wymienionym w latopisach biskupie Teodorze widzieli samozwańczego, jak niektórzy uważają, hierarchę rostowskiego (Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 2, с. 468; И. И. Малышевский, *Киевские церковные соборы*, с. 512). Innego zdania był N. Rudniew, który uważał go za biskupa suzdalskiego (Н. Рудневъ, *Разсуждение о ересяхъ и расколахъ*, с. 45, а также прим. 44). Obie opinie można uznać za słuszne, gdy weźmie się pod uwagę, iż w drugiej połowie XII w. biskupów rostowskich często nazywano suzdalskimi i na odwrót (patrz: A. Poppe, *Państwo i Kościół*, s. 182-183). W literaturze przedmiotu można również spotkać opinię, iż Teodor (Fieodoriec) uzyskał sakrę biskupią w Konstantynopolu ok. 1168 (patrz przyp. 225). Późniejsze wydarzenia opisane w latopisach świadczą jednak, iż został on wyświęcony z naruszeniem prawa kanonicznego. Latopis kijowski nazywa go „chełpliwym oszustem, fałszywym władyką". *Latopis Kijowski 1159-*

błędność nauczania Leona (Leoncjusza). Trwający uparcie przy swoich poglądach Leon (Leoncjusz) został ponownie wygnany z katedry przez księcia Andrzeja Bogolubskiego[215]. Hierarcha nie pogodził się jednak z decyzją i udał się z apelacją do Konstantynopola. Nad Dunajem spotkał cesarza Manuela I Komnena (1143-1180), notabene zwolennika tolerancyjnego postępowania w sprawie postów, i kolejny raz nie zdołał wykazać swych racji w dyspucie teologicznej z biskupem bułgarskim Adrianem, przebywającym w obozie cesarskim wraz z posłami: kijowskim, suzdalskim (Eliaszem), perejasławskim i czernihowskim[216]. Odwołanie się do patriarchy także nie przyniosło zamierzonych skutków, gdyż Łukasz Chryzoberges (1156-1169) skierował sprawę do rozpatrzenia przez metropolitę kijowskiego. W 1164 r. do Kijowa przybył nowy metropolita Jan IV (1163-1166) i zwołał sobór (sąd), na którym biskup Leon (Leoncjusz) został uniewinniony od zarzucanych mu błędów[217]. Wielki książę Andrzej Bogolubski starał się jednak nie dopuścić do tego, aby hierarcha objął swoje biskupstwo. Leon (Leoncjusz), jak można wnioskować z *Żywotu Leoncjusza rostowskiego* (pierwszego biskupa ziemi rostowskiej, zmarłego w 1071 r.), wrócił jednak na stolicę rostowską około 1174 r.[218] Spór o posty w środy i piątki ostateczny finał znalazł dopiero w 1168 r., kiedy to w Kijowie został zwołany kolejny sobór poświęcony tejże sprawie.

1198, s. 186 (pod 1170 r. choć wydarzenia tam opisane miały miejsce w 1169 r.). Podobnie czyni Latopis ławrientiewski i pod rokiem 1169 określa go *oszustem* (лестецъ) i *kłamliwym* (лжи) biskupem (łam 355).

215 *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 351-352 (pod rokiem 1164).

216 Tamże, стлб. 352; *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 222 (pod rokiem 1160). Por.: В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 325 (pod rokiem 1162).

217 „Въ лето 6668 [1160 r.] (...) той же естъ митрополитъ отъ насъ святыа и великиа церькви ставимъ и посылаемъ тамо на священный и божественый столъ митрополский въ Киевъ и на всю Русь, и той тамо избираеть и ставитъ подъ нимъ сущихъ епископовъ, по священнымъ и божественымъ правиломъ и уставомъ, и судитъ и управляеть всехъ иже подъ нимъ сущихъ, и сице отъяти и претворити того не можемъ (...). (...) у васъ соборе и предъ великимъ княземъ Киевским пришедъшимъ о томъ некимъ мужемъ благородия твоего, и явишася те все вины нетверды, якоже бы епископу напаствоватися и яту быти въ винахъ. И оправленъ убо есть сей епископъ своимъ собромъ своего ему суща митрополита Киевскаго и всеа Руси, и отнудь неподобно мы непщуемъ того священнаго собора посудити и претворити, занеже суть истязана тамо". *List wielkiego patriarchy Łukasza do Andrzeja Bogolubskiego, wielkiego księcia rostowskiego i suzdalskiego, syna Jerzego Dołgorukiego, wnuka Włodzimierza w sprawie Nestora, biskupa rostowskiego i suzdalskiego,* [w:] *ПСРЛ*, т. 9, с. 224. W nieprzedstawionym z imienia biskupie można dopatrywać się Leona (Leoncjusza), nie zaś Nestora. Patrz: L. K. Goetz, *Staat und Kirche*, s. 175-195; Н. Н. Воронин, *Андрей Боголюбский*, с. 38-40. Por.: przyp. 171.

218 Н. Н. Воронин, *Житие Леонтия Ростовского*, с. 43.

Na sobór przybyło około 150 delegatów[219], a wśród nich biskupi (włodzimierski Teodor, czernihowski Antoni, nieznany biskup perejasławski[220], smoleński Manuel oraz nieznany z imienia biskup halicki)[221], ihumeni, duchowieństwo parafialne i zakonnicy. Uczestnicy soboru podzielili się na dwa stronnictwa. Jeden obóz tworzyli zwolennicy metropolity Konstantyna II Greka (1167-1169) opowiadający się za ścisłym przestrzeganiem postów w środy i piątki (m.in. biskup czernihowski Antoni oraz biskup perejasławski Antoni), zaś drugi — stronnicy ihumena klasztoru pieczerskiego Polikarpa, który, powołując się na regułę studycką[222], pozwalał swoim mnichom spożywać nabiał również w dni świąteczne poświęcone Jezusowi Chrystusowi wypadające w środy i piątki[223]. Na sobór kijowski przybył Teodor (Fieodoriec) przysłany przez księcia włodzimiersko-suzdalskiego Andrzeja Bogolubskiego i prawdopodobnie przywiózł list od niego do Mścisława Izasławicza[224]. Według W. Tatiszczewa, Andrzej Bogolubski zwrócił się do księcia kijowskiego z prośbą o pozbawienie katedry metropolitalnej Konstantyna II Greka, z którego posługi nie był zadowolony oraz o powołanie przez sobór nowego metropolity. Poza tym zjazd kijowski miał zająć się również osądzeniem patriarchów konstantynopolitańskich, którzy niewłaściwie sprawowali władzę nad metropolią kijowską[225]. Sobór zakończył się jednak bez

[219] В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 341.

[220] Wg W. Tatiszczewa w soborze uczestniczył biskup perejasławski Antoni. В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 341.

[221] И. И. Малышевский, *Киевские церковные соборы*, с. 513.

[222] Н. Рудневъ, *Разсуждение о ересяхъ и расколахъ*, с. 47-48; И. И. Малышевский, *Киевские церковные соборы*, с. 512-513.

[223] Por.: *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 354.

[224] Według W. Tatiszczewa przybyły na sobór Teodor (Fiedoriec) sprawował funkcję ihumena suzdalskiego (В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 341). Stoi to w sprzeczności m.in. z Latopisem ławrientiewskim, gdzie już pod rokiem 1164 Teodor jest nazywany *władyką*.

[225] В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 341-342. Książę Mścisław nie uległ namowom Teodora (Fieodorca), toteż zakonnik udał się do Konstantynopola, gdzie podjął starania, aby patriarcha ustanowił go nowym metropolitą na wakującej katedrze (było to kłamstwo, gdyż katedrę metropolitalną w Kijowie zajmował wówczas Konstantyn II Grek). Patriarcha Konstantynopola Łukasz Chryzoberges (1156-1169) odmówił spełnienia prośby, lecz ostatecznie zgodził się na udzielenie jemu święceń biskupich na katedrę rostowską. Wiosną 1169 r. doszło do konfliktu pomiędzy biskupem Teodorem a wielkim księciem Andrzejem Bogolubskim. Andrzej Bogolubski, pragnąc wykorzystać nową sytuację polityczną i religijną w Kijowie, jaka zaistniała po jego wyprawie na Kijów (na tronie wielkoksiążęcym zasiadł Gleb Juriewicz (marzec 1169 — luty 1170; kwiecień 1170 — styczeń 1171), wasal Bogolubskiego), nakazał Teodorowi uzyskać od metropolity kijowskiego sakrę biskupią. Jego odmowa i zamknięcie wszystkich cerkwi we Włodzimierzu (w którym znajdowała się wówczas rezydencja Teodora — A. Poppe, *Państwo i Kościół*, s. 183) doprowadziło do wygnania Teodora i wydania go metropolicie kijowskiemu. Z polecenia metropolity Konstantyna II został on uwięziony, osądzony (być może na soborze pod przewod-

podjęcia jakichkolwiek decyzji. Przeciwnicy Konstantyna II Greka, a mianowicie biskup smoleński, włodzimierski i halicki, opuścili Kijów, a metropolita wraz z biskupem Antonim z Czernihowa oraz Antonim z Perejasławia osądzili Polikarpa i skazali go na więzienie. Biskup czernihowski Antoni niebawem został wygnany z Czernihowa przez księcia czernihowskiego Światosława Wsiewołodowicza (ok. 1125-1194) za upominanie księcia, że nie przestrzegał postu i spożywał mięso w środy i piątki, gdy w te dni przypadały święta Pańskie[226].

Sobór, choć zakończył się bez podjęcia wiążących rozstrzygnięć, pokazał, że pozornie błaha kwestia, która mogłaby się ograniczyć jedynie do dysputy teologicznej, może być wykorzystana do zrealizowania ważnych celów politycznych i religijnych. Spór, w który zaangażowani byli książęta, wyższe duchowieństwo z metropolitą na czele, duchowieństwo parafialne oraz zakonnicy, i w czasie którego odwołano się do autorytetu patriarchy konstantynopolitańskiego, został wykorzystany do podjęcia próby (choć nieskutecznej) powołania na Rusi drugiej metropolii we Włodzimierzu nad Klaźmą. Wielki książę Andrzej Bogolubski, wpływając na obsadę katedr biskupich, dążył do realizacji swych dalekosiężnych planów pełnego uniezależnienia się od Kijowa.

Sobory o charakterze prawno-kanonicznym

Do kolejnej kategorii soborów, które odbywały się na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego można zaliczyć sobory o charakterze prawno-kanonicznym. Zajmowały się one przede wszystkim sprawami dotyczącymi relacji Kościół — państwo oraz stosunkami z patriarchatem konstantynopolitańskim i innymi centrami chrześcijańskimi.

Do tej grupy można zaliczyć m.in. sobory związane z powołaniem do życia metropolii halickiej (XIV w.) oraz litewskiej (XIII/XIV w.). Materiały źródłowe niewiele o nich mówią, lecz trudno sobie wyobrazić, aby tak ważne wydarzenia kościelne nie stały się przedmiotem obrad soborów. W powoływaniu nowych jednostek organizacyjnych Cerkwi prawosławnej na ziemiach ruskich z pewnością oprócz czynnika świeckiego istotną rolę odgrywało duchowieństwo. Bez wątpienia biskupi ruscy musieli ustosunkować się do zmian w strukturze organizacyjnej Kościoła prawosławnego.

nictwem Konstantyna II; z całą pewnością został on uznany za złodzieja i heretyka) i poddany torturom na Psiej Wyspie na Dnieprze w pobliżu Kijowa, w wyniku których poniósł śmierć. *ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 355-356 (pod rokiem 1169); *Latopis Kijowski 1159-1198*, s. 186-187 (pod rokiem 1172); В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 346-347; Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 2, с. 296-297. Więcej na temat buntu biskupa Teodora można znaleźć we wstępie E. Goranina do: *Latopis Kijowski 1159-1198*, s. 113-116.

[226] В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 2, с. 342.

Metropolia halicka powstała około 1303 r. w wyniku zabiegów księcia halickiego Jerzego I (1301-1315), który uzyskał zgodę patriarchy konstantynopolitańskiego Atanazego (1302-1309) i cesarza Andronika II Paleologa (1282-1328)[227]. Książę halicki pragnął uniezależnić własną hierarchię od metropolitów rezydujących na północy[228], a tym samym zapewnić należytą opiekę duchową diecezjom położonym z dala od Włodzimierza nad Klaźmą. Utworzenie metropolii było następstwem wzrostu znaczenia politycznego księstwa halicko-wołyńskiego, do którego przyczynił się ojciec Jerzego I — Lew I Daniłowicz (1264-1301). Utworzenie nowej jednostki administracyjnej Cerkwi prawosławnej, podporządkowanej bezpośrednio jurysdykcji patriarchatu konstantynopolitańskiego, miało również na celu zrównanie na ziemiach ruskich Halicza z pozycją Tweru i Moskwy. W skład metropolii halickiej weszło pięć biskupstw: chełmskie, włodzimierskie, przemyskie, łuckie i turowskie. Była ona 81. metropolią patriarchatu konstantynopolitańskiego. Z listu Kazimierza Wielkiego do patriarchy carogrodzkiego Filoteusza (1354-1355; 1364-1376), napisanego najprawdopodobniej w 1370 r. dowiadujemy się, że pierwszymi zwierzchnikami metropolii halickiej byli Nifont (1303-1305), Piotr (1305-1309), Gabriel (1326-1328) i Teodor (1328-1347)[229]. Ten ostatni w maju 1328 r. na soborze elekcyjnym pod przewodnictwem metropolity Teognosta (1328-1353) w obecności biskupów: przemyskiego Marka, chełmskiego Grzegorza, łuckiego Teodozego i turowskiego Stefana, został najprawdopodobniej wybrany na biskupa halickiego, a nie na metropolitę[230]. Wskazuje na to m.in. obecność metropolity kijowskiego na elekcji władyki Teodora, a także fakt udziału w latach 1329-1335 biskupów małoruskich: włodzimierskiego Atanazego, przemyskiego Marka, chełmskiego Joana i łuckiego Teodozego w wyborach biskupów na Rusi Moskiewskiej[231]. Jednak wkrótce w Konstantynopolu biskup Teodor

[227] J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 492-493; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 4-5; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, с. 270.

[228] Upadek znaczenia politycznego i gospodarczego Kijowa w wyniku spustoszenia Rusi południowej przez Tatarów doprowadził do tego, że metropolici kijowscy od połowy XIII w. coraz rzadziej przebywali w Kijowie, preferując grody na północy. W 1299 r. metropolita Maksym Grek (1283-1305) przeniósł rezydencję metropolitalną do Włodzimierza nad Klaźmą, zaś metropolita Piotr (1305-1328) w 1325 r. wybrał na stolicę metropolii Moskwę w księstwie Iwana I Kality (1325-1340). *ПСРЛ*, т. 10, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 190 (pod rokiem 1325); Т. Барсовъ, *Константинопольский Патриархъ*, с. 426-427; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 134-142; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 106; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, с. 269. Por.: K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 4-5.

[229] *МРН II*, s. 626-628; *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 22, стлб. 125-128. Informacje o pierwszych metropolitach halickich zebrał i krytycznie przedstawił J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 498-502.

[230] В. Г. Васильевский, *Записи о поставлении русскихъ епископовъ*, с. 450.

[231] J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 500. Por.: A. Mironowicz, *Kościół prawo-*

uzyskał godność metropolity halickiego. Na soborze zwołanym przez patriarchę Izajasza (1323-1334) w dniu 6 kwietnia 1331 r. w Carogrodzie władyka Teodor występował już jako metropolita[232].

Metropolia halicka od samego początku swego istnienia była obiektem ataków ze strony metropolitów kijowskich (tj. włodzimierskich, a później moskiewskich) oraz książąt włodzimiersko-suzdalskich. Na skutek zabiegów metropolity kijowskiego Teognosta (1328-1353) w Konstantynopolu metropolia halicka w 1331 r.[233] została zlikwidowana, a jej dotychczasowy zwierzchnik do 1335 r. był sufraganem kijowskim[234]. W 1441 r. doszło do reaktywacji metropolii halickiej, która istniała do 1447 r. Inicjatywa ponownego powołania metropolii, jak można wnioskować z listu cesarza bizantyjskiego Jana VI Kantakuzena (1342-1355) do księcia Lubarta-Dymitra z 1347 r., wyszła od księcia włodzimierskiego. Lubart-Dymitr, obawiając się rosnących na Wołyniu wpływów księcia moskiewskiego i metropolity kijowskiego Teognosta, wysłał władykę Teodora do Carogrodu w celu uzyskania godności metropolity[235]. Takie posunięcie było zgodne z polityką króla Kazimierza Wielkiego (1333-1370), który obiecał bojarom halickim szanować obrządek wschodni i prawa Kościoła prawosławnego[236]. Wskrzeszenie metropolii halickiej było w interesie państwa polskiego. Niezależność kościelna Halicza dawała możliwość wysunięcia roszczeń o ziemie zajęte przez Litwę, a należące do metropolii halickiej. W granicach Polski znajdowały się jedynie dwa biskupstwa: halickie i przemyskie, zaś pozostałe stolice biskupie, wchodzące w skład metropolii halickiej, pozostawały we władaniu księcia Lubarta-Dymitra (większość ziem diecezji chełmskiej, łuckiej i chełmskiej) oraz Narymunta (diecezja turowska)[237].

Na uwagę zasługuje również fakt, że reaktywowanie metropolii halickiej

sławny, s. 118; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 147.

232 J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 501.

233 Według E. Gołubińskiego likwidacja metropolii halickiej nastąpiła w sierpniu 1331 r. Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 153-154.

234 J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 501.

235 Tamże, s. 511; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 6.

236 Według Latopisu hustyńskiego układ z Rusinami w kwestii poszanowania wyznania prawosławnego został zawarty już w 1340 r., kiedy oblężony Lwów zdecydował się poddać królowi Kazimierzowi Wiekiemu (H. Suszko, *Latopis hustyński. Opracowanie, przekład i komentarze*, Wrocław 2003, s. 72 oraz 205-206 — pod rokiem 1340). Rok później (1341 r.) władca polski w układzie z Dymitrem Detką kolejny raz zagwarantował poszanowanie praw i zwyczajów Cerkwi (W. Abraham, *Powstanie organizacyi Kościoła...*, s. 218-219; H. Paszkiewicz, *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Kraków 2002, s. 71-87). Por.: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 121-123.

237 Nie ma pewności, czy biskupstwo smoleńskie zostało włączone do metropolii halickiej, choć według urzędowych spisów Kościoła greckiego od samego początku należało ono do kościelnych stolic małoruskich. J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 488, 494; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 122.

nastąpiło w okresie ostrych sporów między zwolennikami i przeciwnikami nauki Grzegorza Palamasa (1296-1359) i przewagi w Konstantynopolu stronnictwa wrogiego Kantakuzenowi, który sprzyjał Moskwie. Ponowne otwarcie metropolii nastąpiło za patriarchy Jana XIV Kalekasa (1334-1347), przeciwnika palamitów-hezychastów oraz Jana VI Kantakuzena. W takiej sytuacji staje się zrozumiałe, że wszelkie próby niedopuszczenia do ponownego otwarcia metropolii halickiej, podejmowane w Konstantynopolu przez metropolitę kijowskiego Teognosta oraz książąt moskiewskich, musiały zakończyć się niepowodzeniem[238].

Odnowiona metropolia halicka istniała bardzo krótko. W 1347 r. nowym patriarchą konstantynopolitańskim został Izydor Buchiras (1347-1349). W wyniku zabiegów metropolity Teognosta i księcia moskiewskiego Szymona Pysznego (1340-1353)[239] u cesarza bizantyjskiego Jana VI Kantakuzena i nowego patriarchy konstantynopolitańskiego metropolia halicka została zlikwidowana „raz na zawsze po wszystkie wieki", a „biskupstwa — Halicz, Włodzimierz, Chełm, Przemyśl, Łuck i Turów zostały zwrócone i przyłączone do świętej metropolii kijowskiej"[240]. W bulli cesarskiej, zatwierdzonej przez synod konstantynopolitański we wrześniu 1347 r., uznano powstanie metropolii za „nowość" i „pogwałcenie obyczajów, z dawien dawna ustanowionych na Rusi", które „okazało się przygnębiającym i znienawidzonym dla wszystkich tamtejszych chrześcijan, którzy nie znoszą być owczarnią dwóch metropolitów"[241]. „Zniesienie prowincji halickiej — jak zauważył ks. Jan Fijałek — było nie tylko kościelnym, lecz także politycznym zwycięstwem Moskwy"[242]. Sukces został odniesiony przy pomocy Konstantynopola, któremu wygodniej było sprawować kontrolę nad jednym ośrodkiem metropolitalnym, niż nad kilkoma. Zaistniała sytuacja była jednak sprzeczna z interesami Polski i Litwy.

Niezależność kościelna Halicza w randze metropolii została ponownie przywrócona dopiero po ponad dwudziestu latach. Kazimierz Wielki, wykorzystując zatarg pomiędzy Litwą a Konstantynopolem o obsadę metropolii litewskiej, zwrócił się do patriarchy carogrodzkiego o reaktywowanie met-

[238] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 122.

[239] O zabiegach podjętych przez metropolitę Teognosta i księcia Szymona Iwanowicza, mających na celu likwidację metropolii halickiej, możemy dowiedzieć się z listów cesarza bizantyjskiego Jana VI Kantakuzena do metropolity Teognosta i księcia moskiewskiego z września 1347 r. *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 4 i 5, стлб. 21-30.

[240] *Dekret patriarchy Izydora i jego synodu, potwierdzający cesarską bullę o przyłączeniu metropolii halickiej do kijowskiej* z września 1347 r. — *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 7, стлб. 37-38.

[241] *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 3, стлб. 13-16; por.: № 7, стлб. 33-40. Bulla cesarza Jana VI Kantakuzena datowana jest na sierpień 1347 r. Jej treść została włączona do postanowień konstantynopolitańskiego patriarszego soboru z września 1347 r.

[242] J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 510.

ropolii halickiej. W 1370 r. wystosował list do patriarchy Filoteusza (1354-1355; 1364-1376), w którym apelował o pozytywne rozpatrzenie prośby, „aby obrządek Rusi nie zaginął, ani nie podległ skażeniu”[243]. Pismo to przywiózł do Konstantynopola wybrany na soborze i zaakceptowany przez króla biskup Antoni. „Ze zmiłowania bożego i za przychyleniem się naszem i wraz z naszymi xiążętami i zwierzchnościami obraliśmy człowieka godnego, zacnego, czystych obyczajów i pokornego serca, przewielebnego biskupa Antoniosa, dla tego wzywamy waszego błogosławieństwa i gwoli Boga i gwoli nas samych i świętych kościołów, niechaj będzie błogosławieństwo wasze i niebios nad tym człowiekiem, ażeby to miasto nie przestało być stolicą metropolitów”[244]. Kazimierz Wielki zagroził, że jeżeli nie uzyska pozytywnej odpowiedzi „przyjdzie potrzeba chrzcić na wiarę łacińską Rusinów, (...), albowiem kraj nie może być bez zakonu”[245].

Podjęta przez Kazimierza Wielkiego próba reaktywowania metropolii halickiej miała na celu niedopuszczenie do włączenia biskupstw ruskich, znajdujących się w granicach Polski, do metropolii moskiewskiej lub litewskiej[246]. Książę litewski Olgierd rozpoczął w tym czasie w Konstantynopolu starania o ponowne utworzenie niezależnej metropolii z siedzibą w Nowogródku.

Zabiegi Kazimierza Wielkiego o przywrócenie niezależnej metropolii, poparte przez książęta i bojarów ruskich, zakończyły się sukcesem dopiero po śmierci ostatniego Piasta. 9 maja 1371 r. patriarcha konstantynopolitański Filoteusz (1364-1376) zatwierdził kandydata Kazimierza na katedrę metropolitalną w Haliczu[247]. Reaktywowana metropolia halicka objęła swym zasięgiem następujące eparchie: włodzimiersko-wołyńską, halicką, turowską, chełmską i przemyską[248]. W ten sposób w granicach państwa polskiego Koś-

[243] *МРН II*, s. 627. List Kazimierza Wielkiego do patriarchy Filoteusza został również opublikowany w: *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 22, стлб. 125-128.

[244] *МРН II*, s. 627.

[245] Tamże, s. 627.

[246] J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 27-30; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 137.

[247] *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 23, стлб. 129-134.

[248] Według postanowień soboru konstantynopolitańskiego (maj 1371 r.), dotyczących powołania na tron metropolitalny w Haliczu biskupa Antoniego, w skład metropolii halickiej weszły biskupstwa: chełmskie, turowskie, przemyskie i włodzimierskie (*РИБ*, т. VI, ч. 1, № 23, стлб. 129-134). Z kolei w liście patriarchy konstantynopolitańskiego Filoteusza do Aleksego, metropolity kijowskiego (1354-1377) można odnaleźć informację, że w granicach reaktywowanej metropolii halickiej znalazły się eparchie: halicka, włodzimierska, przemyska i chełmska (*РИБ*, т. VI, ч. 1, № 25, стлб. 141-150). Turów, który nie był wówczas we władaniu Polski, został przez patriarchę pominięty, lub, jak uważał ks. J. Fijałek, „patriarcha (...) wyłączył go z przynależności do metropolii halickiej”. Po rozszerzeniu granic Wielkiego Księstwa Litewskiego biskupstwo turowskie zostało wyjęte spod jurysdykcji metropolity halickiego i podporządkowane metropolicie litewskiemu. J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 27-34. Zob.: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 137, 141; T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy*, s. 213.

ciół prawosławny został zorganizowany w jedną metropolię na czele z metropolitą Antonim (1371-1391).

Metropolia halicka przetrwała śmierć metropolity Antoniego (1391 r.). Król Władysław Jagiełło (1386-1434), podobnie jak ostatni Piast, starał się utrzymać metropolię w Haliczu, ponieważ jej istnienie leżało w interesie państwa polskiego. Obejmowała ona oprócz odzyskanej w 1387 r. Rusi Czerwonej, również Mołdawię, a jej zwierzchnicy mieli prawo udzielania święceń biskupich w księstwach mołdawskich. Dzięki temu Polska mogła wpływać na sytuację polityczno-religijną w Mołdawii[249]. Ponadto wyznawcy prawosławia zorganizowani w jedną metropolię podlegającą wpływom władcy mogli stać się obiektem działań zmierzających do nawracania ich na katolicyzm. Władysław Jagiełło dążył do katolicyzacji społeczeństwa, toteż zwiększający się napływ wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego na obszar Rusi oraz przyjmowanie kultury polskiej przez Rusinów, zwłaszcza przez tamtejszą szlachtę, pozwalał, jeśli nie na marginalizację, to przynajmniej na zmniejszenie znaczenia prawosławia na obszarze zajmowanym przez metropolię halicką[250]. W procesie nawracania na wiarę katolicką znaczącą rolę odegrała również łacińska metropolia halicka, której powstanie papież Grzegorz XI (1370-1378) ogłosił w bulli *Debitum pastoralis officii* z dnia 13 lutego 1375 r.[251] W jej skład weszły katedry biskupie w Przemyślu, Włodzimierzu Wołyńskim i Chełmie.

Wielkim przeciwnikiem istnienia metropolii halickiej, reaktywowanej w 1371 r., oprócz kurii awiniońskiej, był metropolita litewski Cyprian (1375-1381; 1382-1389). W 1376 r. patriarcha konstantynopolitański Filoteusz, mając na uwadze obronę Cerkwi prawosławnej przed wzmożoną działalnością Kościoła rzymskokatolickiego na Rusi halickiej, oddał we władanie nowemu metropolicie litewskiemu eparchie halickie, tj. czerwonoruskie z wyłączeniem wołyńskich[252]. W 1380 r. metropolita Cyprian uzyskał pod swoją opiekę od patriarchy carogrodzkiego Nila (1379-1388) całą metropolię halicką, przyjmując tytuł metropolity „Litwy i Małej Rusi"[253]. Formalnie jednak metropolia halicka nie została zlikwidowana i wciąż utrzymywał się podział metropolii ruskich na litewską i halicką oraz kijowsko-moskiewską. 27 września 1387 r. metropolita Cyprian, wypełniając swe uprawnienia zwierzchnika metropolii halickiej, pomimo że nadal żył dotychczasowy metropolita halicki Antoni (+1391), odebrał wraz z królem Władysławem Ja-

[249] J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 37; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 147-148.

[250] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 148.

[251] W. Abraham, *Powstanie organizacyi Kościoła*, s. 296-298; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 27.

[252] J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 37.

[253] *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 30, стлб. 180, 184.

giełłą i królową Jadwigą hołd hospodara mołdawskiego Piotra[254]. W 1389 r. patriarcha konstantynopolitański Antoni IV (1389-1390; 1391-1397), dążąc do zjednoczenia Cerkwi prawosławnej na Rusi, uznał Cypriana za jedynego legalnego metropolitę całej Rusi[255]. Po śmierci metropolity Antoniego (+1391) metropolita kijowski i całej Rusi Cyprian, sprzeciwiając się powołaniu na metropolię halicką osobnych hierarchów (m.in. bpa łuckiego Jana Babę (1392-1397)[256], doprowadził do tego, że zarządzana była ona przez namiestników metropolity kijowskiego. Taka sytuacja trwała do 1539 r.[257] Od 1405 r. metropolita Cyprian zaczął oficjalnie używać tytułu *Metropolitanus Kioviensis et Haliciensis tociusque Russiae* (taki tytuł można odnaleźć m.in. w dokumencie z 1407 r., w którym Władysław Jagiełło zatwierdził uposażenie i przywileje władyctwa przemyskiego)[258]. Zapoczątkował on linię metropolitów kijowsko-halickich i całej Rusi z siedzibą w Kijowie i Wilnie. Do momentu śmierci w 1406 r. zachowywał jedność ruskiej prowincji kościelnej, sprawując władzę nad eparchiami metropolii kijowsko-moskiewskiej, halickiej i litewskiej[259]. Metropolia halicka formalnie została zlikwidowana w 1458 r. Zdegradowano ją do rangi biskupstwa metropo-

[254] I. Daniłowicz, *Skarbiec dyplomów papiezkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi litewskiej i ościennych im krajów*, t. 1, Wilno 1860, nr 548, s. 270. Zob.: J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 37.

[255] *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 33, стлб. 193-228.

[256] O wyraźnym sprzeciwie metropolity Cypriana wobec kandydata Władysława Jagiełły — biskupa łuckiego Jana Baby na tron metropolitalny w Haliczu dowiadujemy się z listu, jaki patriarcha carogrodzki Antoni wystosował do metropolity Cypriana w 1393 r. Patriarcha Antoni zawiadamiał, że biskup łucki Jana Baba został pozbawiony godności biskupiej, a tym samym usunięty z władyctwa łuckiego i z metropolii halickiej. (*РИБ*, т. VI, ч. 1, № 39, стлб. 261-264). Wobec sprzeciwu Jagiełły na Ruś w 1397 r. przysłany został patriarszy wysłannik arcybiskup betlejemski Michał, zaś biskup Jan musiał uzyskać przebaczenie metroplity kijowskiego Cypriana, aby móc powrócić na katedrę metropolitalną w Haliczu (*РИБ*, т. VI, ч. 1, № 44, стлб. 297-302). Dokładnie nie jest wiadomo jak zakończył się ten konflikt. Według ks. J. Fijałka wszystkie czynione zabiegi zakończyły się niepowodzeniem. Z kolei M. Hruszewski i K. Chodynicki uważali, że prawdopdobnie biskup Jan Baba przez jakiś czas sprawował władzę nad metropolią halicką. J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 40; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. V, с. 397; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 33.

[257] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 148-149; T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy*, s. 216-217; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 42-43.

[258] *AGZ*, t. VII, nr 26, s. 50. Zob.: A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 149.

[259] Proces jednoczenia Cerkwi prawosławnej na Rusi zapoczątkował Cyprian w 1375 r. zostając metropolitą kijowskim i litewskim. W 1380 r. otrzymał we władanie metropolię halicką, przyjmując tytuł metropolity „Litwy i Małej Rusi". Proces scalania ruskiej prowincji kościelnej zakończył w 1389 r., gdy patriarcha carogrodzki Antoni IV naznaczył go na metropolitę kijowskiego i całej Rusi.

lii kijowskiej. W 1539 r. siedzibą biskupstwa został Lwów, a eparchia zmieniła nazwę na biskupstwo lwowskie.

Biskupi ruscy bez wątpienia musieli również ustosunkować się na soborach do faktu utworzenia metropolii litewskiej. Powstała ona w latach 1299-1300, za rządów wielkiego księcia litewskiego Witenesa (1296-1315)[260]. Jej siedzibą był Nowogródek. Metropolia litewska powołana została, gdy na cesarskim tronie w Konstantynopolu zasiadał Andronik II Paleolog Starszy (1282-1328), nieprzychylnie nastawiony do Kościoła rzymskokatolickiego[261]. To właśnie on odrzucił unię lyońską z 1274 r. i dążył do zwiększenia wpływów Kościoła bizantyjskiego na obszarze Słowiańszczyzny. Inicjatywa utworzenia metropolii wyszła jednak od książąt litewskich, a decyzja patriarchy carogrodzkiego Jana XII Kalekasa (1294-1303) przypieczętowała jej istnienie. Powołanie metropolii litewskiej, prawie jednocześnie z metropolią halicką (około 1303 r.), miało przede wszystkim na celu wzmocnienie Cerkwi prawosławnej na północno-zachodnich krańcach patriarchatu konstantynopolitańskiego w sytuacji, gdy na ziemiach ruskich i litewskich działały wspierane przez królów polskich misje katolickie[262].

Metropolia litewska była 82. metropolią patriarchatu konstantynopolitańskiego i w wykazie metropolii należących do patriarchatu carogrodzkiego występowała tuż po metropolii halickiej. Pierwsi jej metropolici nie są nam znani. Biorąc jednak pod uwagę politykę prowadzoną przez cesarza Andronika II można przypuszczać, że byli to hierarchowie pochodzenia greckiego. Pierwszym znanym z imienia metropolitą litewskim był Teofil (1317-1330), który w 1329 r. brał udział w obradach soboru w Konstantynopolu[263]. Nieznana jest również początkowa struktura administracyjna metropolii litewskiej i dokładne jej granice. W źródłach nie można odnaleźć informacji czy oprócz biskupstwa metropolitalnego istniały również inne eparchie na obszarze litewskiej prowincji cerkiewnej. Z pewnością działalność misyjna metropolitów litewskich była ograniczona wciąż silnym pogaństwem, działalnością zakonów rzymskokatolickich, przede wszystkim franciszkańskich[264] oraz, że „jej ludność (chrześcijańska) zostaje w sąsiedztwie Rusi i łatwo mogła być rządzona przez metropolitę ruskiego”[265]. Nie wiadomo jednak o którego metropolitę ruskiego — halickiego, czy kijowskiego — chodziło autorowi watykańskiego katalogu biskupstw patriarchatu konstantynopoli-

[260] K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 11; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 513-514.

[261] G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, Warszawa 2008, s. 452; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 516.

[262] J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 515-516.

[263] Tamże, s. 514-515; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 12-13.

[264] W. Abraham, *Powstanie organizacyi Kościoła*, s. 178-183.

[265] Watykański katalog biskupstw patriarchatu konstantynopolitańskiego opublikowany

tańskiego. Natomiast nie budzi wątpliwości fakt, że około 1330 r. została ona zlikwidowana na skutek interwencji metropolity kijowskiego (de facto moskiewskiego) Teognosta (1328-1353). Był on zagorzałym obrońcą jedności metropolii kijowskiej, toteż zamknięcie niezależnych od Kijowa metropolii na Litwie i w Haliczu stało się jego głównym celem[266].

Metropolia litewska została reaktywowana dopiero po około ćwierćwieczu, za panowania cesarza Jana VI Kantakuzena, tego samego, który doprowadził do likwidacji metropolii halickiej. Została ona przywrócona w wyniku zabiegów wielkiego księcia litewskiego Olgierda (1345-1377), które podjął on w Konstantynopolu po śmierci metropolity Teognosta (+1353).

Pierwszym metropolitą litewskim po jej reaktywowaniu był Teodoryt (1352-1355). W 1352 r. został on wyświęcony na katedrę kijowską przez patriarchę bułgarskiego (tyrnowskiego) Teodozjusza II, co stanowiło swoiste *novum*, ponieważ wcześniej nigdy to nie było praktykowane. Patriarchat carogrodzki odmówił mu udzielenia święceń, gdyż wciąż żył prawowity zwierzchnik metropolii — władyka Teognost. Książęta litewscy poparli jednak aspiracje Teodoryta do objęcia metropolii kijowskiej, gdyż byli zainteresowani wyborem lojalnego wobec Wilna metropolity kijowskiego. Litwini udzielili pomocy, mimo że w czerwcu 1354 r. patriarcha konstantynopolitański Filoteusz (1354-1355; 1364-1376) wyświęcił na zwierzchnika tejże metropolii biskupa włodzimierskiego Aleksego (1354-1378). Wspierany przez księcia moskiewskiego Aleksy nie spotkał się z uznaniem większości episkopatu ruskiego. Znaczna część biskupów ruskich poparła Teodoryta, mimo że patriarchat carogrodzki obłożył go klątwą. Wśród jego zwolenników był prawdopodobnie biskup nowogrodzki Mojżesz[267]. W liście datowanym na czerwiec 1370 r. patriarcha konstantynopolitański Filoteusz wzywał go pod groźbą pozbawienia godności i stanowiska do podporządkowania się metropolicie Aleksemu i wielkiemu księciu moskiewskiemu Dymitrowi Dońskiemu (1350-1389)[268]. Patriarchat carogrodzki, pragnąc wzmocnić pozycję swego kandydata i zachować wpływ na metropolię kijowską, przeniósł jej stolicę z Kijowa do Włodzimierza nad Klaźmą. Od 1354 r. eparchia włodzimierska stała się drugim biskupstwem metropolitalnym metropolitów kijowskich: „Kijów (...) będzie [nadal jego] własnym tronem i pierwszą katedrą arcybiskupią, a święte biskupstwo włodzimierskie będzie po nim i wraz z nim drugą katedrą i miejscem stałego przebywania i spoczyn-

za panowania cesarza Andronika II — cyt. za: J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 516.

266 Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 147-148; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa*, s. 515-516.

267 J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 3-4. Por.: Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 181.

268 *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 19, стлб. 115-118. Por.: J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 4.

ku [metropolitów]"[269]. Oficjalną przyczyną zmiany siedziby, jaką można odnaleźć w uchwale soboru carogrodzkiego z 1354 r., było zniszczenie miasta przez Mongołów oraz przebywanie w Kijowie „samozwańczego" władyki Teodoryta[270]. Nie można również zapominać, że w owym czasie księstwo moskiewskie rosło w siłę, a realizowana przez nie polityka zachowania jedności kościelnej na czele z metropolitą sprzyjającym Moskwie była bardziej do zaakceptowania przez Konstantynopol, niż utrata zwierzchności nad ruską prowincją kościelną.

Zanim Aleksy dotarł na Ruś[271], do Konstantynopola przybyła delegacja od wielkiego księcia litewskiego Olgierda w sprawie ponownego utworzenia metropolii litewskiej wolnej od wpływów moskiewskich. Patriarchat carogrodzki, pragnąc rozszerzyć wpływy Kościoła bizantyjskiego na ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego (de facto schrystianizowanie Litwy), uległ prośbie Olgierda i reaktywował metropolię. W sierpniu 1354 r. patriarcha Filoteusz wyświęcił książęcego kandydata Romana na metropolię litewską, zaś Aleksy, który wcześniej uzyskał sakrę, zatrzymał metropolię kijowsko-włodzimierską. Kim był dokładnie Roman trudno powiedzieć. Prawdopodobnie był on szwagrem księcia Olgierda, bratem jego drugiej żony Julianny, księżnej twerskiej, poślubionej w 1349 r. Nie można jednak wykluczyć, że był bratem księżnej witebskiej Anny Marii, pierwszej małżonki księcia, zmarłej w 1346 r.[272] Pomiędzy dwoma hierarchami szybko jednak doszło do nieporozumień i waśni. Latopis nikonowski tak relacjonuje zaistniałą sytuację: „Tego roku [1354] doszło do rozruchów w metropolii, jakich wcześniej nie było na Rusi: w Konstantynopolu patriarcha wyświęcił dwóch metropolitów na całą ziemię ruską — Aleksego i Romana. I była między nimi wielka wrogość"[273]. Według ówczesnego historyka bizantyjskiego Nicefora Gregorasa konflikt pomiędzy metropolitami zaczął się w czasie powrotu hierarchów na ziemie ruskie. Po wyjeździe z Konstantynopola Roman został napadnięty przez Aleksego i utracił metropolię litewską. W tej sytuacji jesienią 1354 r. Roman wrócił do Konstantynopola ze skargą na Aleksego. Zarzuty stawiane przez Romana były na tyle poważne, że sobór patriarszy w 1355 r. potępił Aleksego. Gdy Aleksy dowiedział

[269] „Кіевъ, (...), былъ собственнымъ престоломъ и первымъ сѣдалищемъ архіерейскимъ, а послѣ него и вмѣстѣ съ нимъ святѣйшая епископія владимірская была бы вторымъ сѣдалищемъ и мѣстомъ постояннаго пребыванія и упокоенія [митрополитовъ]" — decyzja patriarszego soboru o przeniesieniu katedry ruskiej metropolii z Kijowa do Włodzimierza z 1354 r. — *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 12, стлб. 67-70.

[270] *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 12, стлб. 63-70.

[271] Metropolita Aleksy przybywa na Ruś dopiero w 1355 r. Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 187; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 14-17.

[272] J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 16-17; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 130.

[273] *ПСРЛ*, т. 10, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 227.

się o tym, zjawił się w Konstantynopolu i, przekupując patriarchę oraz cesarza, uzyskał odwołanie wcześniejszej decyzji[274]. Na przełomie 1355 i 1356 r. odbył się kolejny sobór patriarszy, który pod przewodnictwem cesarza i w obecności obydwu metropolitów przyznał ostatecznie Aleksemu, metropolicie kijowskiemu i całej Rusi, metropolię kijowską, zaś Romanowi, metropolicie Litwy i Wołynia, metropolię litewską z czterema eparchiami: nowogródzką, połocką, turowską oraz briańską. Włączenie tego ostatniego biskupstwa do metropolii litewskiej nastąpiło na skutek zagarnięcia przez Litwę w 1356 r. ziemi czernihowsko-siewierskiej. Podboje terytorialne Litwy doprowadziły wkrótce do poszerzenia litewskiej prowincji kościelnej o kolejne biskupstwa. Decyzją soboru patriarszego do metropolii litewskiej dołączono pięć eparchii wołyńskich, które znajdowały się na obszarze dawnego księstwa halicko-wołyńskiego i wchodziły w skład zlikwidowanej metropolii halickiej kierowanej przez metropolitę Teognosta. Postanowienie soborowe nigdy jednak nie zostało wcielone w życie[275].

Walka pomiędzy Aleksym a Romanem o zwierzchność nad całą Cerkwią ruską zakończyła się dopiero po śmierci metropolity Litwy i Wołynia w 1362 r.[276] Dwa lata później na tronie patriarszym w Konstantynopolu zasiadł ponownie Filoteusz (1354-1355; 1364-1376), który dążył do zniesienia metropolii litewskiej. Interwencja księcia Olgierda sprawiła jednak, że nie podpisał on dekretu likwidującego litewską prowincję kościelną. Formalnie nie została ona zniesiona, lecz przez najbliższą dekadę nie posiadała zwierzchnika. Śmierć Romana i nieprzychylność patriarchatu carogrodzkiego nie powstrzymały jednak Olgierda od realizacji zamierzenia utworzenia na terytorium Litwy odrębnej organizacji cerkiewnej. Bez wątpienia impulsem do podjęcia tego wysiłku były starania Polski o reaktywację metropolii halickiej (1371 r.). Książę Olgierd, władający od 1358 r. Kijowem, zażądał od patriarchy carogrodzkiego, aby metropolia kijowska objęła cały obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także cztery biskupstwa: smoleńskie, twerskie, nowosielskie i niżnonowogrodzkie[277]. Rokowania z patriarchatem konstantynopolitańskim ciągnęły się kilka lat. W 1375 r. Olgierd zagroził zagładą prawosławia w przypadku nieusunięcia z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego jurysdykcji pro-

[274] J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 18.

[275] A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 131; T. M. Trajdos, *Biskupi prawosławni*, s.113-114; J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 19. Por.: *ПСРЛ*, т. 10, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 228 (pod rokiem 1356).

[276] Aleksy dążył do likwidacji metropolii litewskiej, aby zjednoczyć ruską prowincję cerkiewną. Roman z kolei zabiegał o katedrę w Kijowie, gdyż to dawałoby mu nominalną władzę nad całym ruskim prawosławiem. Z pewnością Roman nie przebywał w Kijowie przed zdobyciem tego grodu przez wielkiego księcia litewskiego Olgierda w 1358 r.

[277] J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 19-20.

moskiewskiego metropolity Aleksego. W odpowiedzi na ten szantaż patriarcha Filoteusz zdecydował się na wyświęcenie na metropolitę bułgarskiego mnicha Cypriana, z rodu Camblaków (stryja Grzegorza Camblaka), który przybył na Litwę w 1373 (lub 1374 r.) jako apokryzjusz patriarchy carogrodzkiego i krytycznie ocenił działalność Aleksego oraz poparł prośbę Olgierda[278]. Na decyzję patriarchy miały również wpływ oskarżenia wysuwane pod adresem metropolity Aleksego o brak należytej opieki nad diecezjami litewskimi oraz o bierne stanowisko wobec utworzenia rzymskokatolickiej hierarchii na Rusi Czerwonej (1375-1376 r.)[279] oraz wobec prób chrystianizacji Litwy przez Kościół rzymskokatolicki. W grudniu 1375 r. Cyprian został metropolitą litewskim, zaś po śmierci Aleksego uzyskał władzę zwierzchnią nad całą Rusią[280]. Zgodnie z decyzją patriarchy Filoteusza w skład reaktywowanej metropolii litewskiej weszły eparchie halickie, tj. czerwonoruskie z wyłączeniem wołyńskich[281]. W 1380 r., na podstawie zarządzenia patriarchy carogrodzkiego Nila, metropolita Cyprian objął władzę nad całą metropolią halicką i przyjął tytuł metropolity „Litwy i Małej Rusi". Pomimo zaistniałych zmian jurysdykcyjnych wciąż jednak utrzymywał się podział ruskiej prowincji kościelnej na metropolię litewską i halicką oraz kijowsko-włodzimierską. Ruś Moskiewska była nadal poza władzą metropolity Cypriana. Znany ze swej sympatii do książąt litewskich Cyprian nie został wpuszczony po śmierci Aleksego (1378 r.) na terytorium moskiewskie[282]. Wielki książę Dymitr Doński (1350-1389) zgłaszał własnych ruskich kandydatów na katedrę kijowsko-włodzimierską: Mitjaja (1378-1379), Dionizego (1384-1385) oraz Pimena (1382-1389). Dopiero śmierć Pimena i niemal równoległy zgon Dymitra Dońskiego (1389 r.) doprowadziły do objęcia przez Cypriana zwierzchnictwa nad Rusią Moskiewską. W 1389 r. objął on władzę nad całością metropolii kijowskiej, a od 1405 r. zaczął oficjalnie używać tytułu metropolity kijowskiego, halickiego i całej Rusi. Do swojej śmierci

[278] Tamże, s. 36; T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy*, s. 214.

[279] W 1375 r. w Haliczu została utworzona metropolia łacińska z biskupstwami w Chełmie, Przemyślu i Włodzimierzu, a od 1386 r. również w Kamieńcu.

[280] Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 3, с. 47; T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy*, s. 214-215; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 214.

[281] J. Fijałek, *Biskupstwa greckie*, s. 37.

[282] Metropolita Cyprian pierwszy raz został wypędzony z Moskwy przez Dymitra Dońskiego w 1376 r. (В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 145-146; *Latopis Daniłowicza*, s. 188-189). Kolejne dwa razy tenże książę usuwał go z Moskwy w 1378 r. (po śmierci metropolity Aleksego — Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 232-235) oraz w 1382 r. (w odwecie za opuszczenie Moskwy i wyjazd do Tweru w czasie oblężenia grodu przez Tatarów — *ПСРЛ*, т. 8, *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, с. 48; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 250-251).

w 1406 r. sprawował zwierzchnictwo nad całą Cerkwią ruską, zarządzając eparchiami metropolii kijowsko-moskiewskiej[283], halickiej i litewskiej. Następcą Cypriana został wybrany Grek Focjusz (1408-1415; 1419-1431). Jego elekcja, dokonana przez patriarchat konstantynopolitański przy wsparciu księcia moskiewskiego Wasyla I (1389-1425) wbrew woli księcia Witolda, doprowadziła do konfliktu z Jagiełłą i z wielkim księciem litewskim. Focjusz, który reprezentował stanowisko antykatolickie i promoskiewskie, wkrótce został oskarżony o grabienie Kościoła kijowskiego oraz przebywanie w Moskwie zamiast w stolicy metropolii nad Dnieprem[284]. W 1414 r. w czasie wizytacji litewskiej prowincji kościelnej został on przez księcia Witolda wypędzony z Litwy. Jednocześnie w imieniu książąt i bojarów Wielkiego Księstwa Litewskiego Witold zwrócił się do patriarchatu carogrodzkiego o naznaczenie nowego metropolity. Zaprezentowana przez niego kandydatura Grzegorza Camblaka, uczonego ihumena serbskiego monasteru Visoki Dečani w Kosmecie i prezbitera cerkwi suczawskiej w Mołdawii nie spotkała się jednak z przychylnym przyjęciem w Konstantynopolu. W tej sytuacji 15 listopada 1415 r. pod przewodnictwem wielkiego księcia litewskiego Witolda zebrał się w Nowogródku litewskim sobór, który powołał na stanowisko metropolity litewskiego i kijowskiego Grzegorza Camblaka[285]. W ten sposób doszło do podziału jednolitej metropolii kijowskiej na dwie: kijowską i moskiewską oraz do stworzenia podstaw niezależnej struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego w państwie polsko-litewskim[286]. Grzegorz Camblak zgodnie z zamysłem swych protektorów, tj. króla Władysława Jagiełły i księcia litewskiego Witolda, miał również odegrać rolę w zawarciu unii kościelnej pomiędzy Cerkwią prawosławną a Kościołem rzymskokatolickim. W lutym 1418 r. przybył on w asyście sześciu biskupów, kilku prezbiterów i bojarów do Konstancji, gdzie od 1414 r. odbywał się sobór Kościoła zachodniego. Przyjęty na audiencji u Marcina V (1417-1431), powołując się na wolę Jagiełły, wyraził przekonanie o konieczności zjednoczenia Kościołów, uznania prymatu papieża i zlikwidowania schizmy. Zawarcie unii kościelnej uzależnił jednak od przeprowadzenia dysputy na soborze, w czasie której teologowie i znawcy prawa kanonicznego rozstrzygnęliby sporne kwestie dogmatyczne oraz udziału w unii patriarchy i cesarza bizantyjskiego, który był de

[283] W 1389 r. metropolita Cyprian przeniósł się do Moskwy, zatem od lat dziewięćdziesiątych XIV w. można mówić o metropolii kijowsko-moskiewskiej.

[284] *АЗР*, т. I, № 25, с. 35-37.

[285] *АЗР*, т. I, № 24 i 25, с. 33-37; I. Daniłowicz, *Skarbiec dyplomów*, t. 2, nr 1178, s. 44-45; T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy*, s. 224; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 37-39; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 169-171.

[286] Więcej na temat soboru w Nowogródku litewskim i wydarzeń go poprzedzających można dowiedzieć się w części: *Sobory poświęcone organizacji wewnętrznej cerkwi* niniejszej pracy.

facto wrogo nastawiony do Kościoła łacińskiego[287]. Postawione warunki nie mogły być zrealizowane, toteż jakiekolwiek ustalenia w sprawie unii nie zapadły. Grzegorz Camblak wkrótce umarł, a jego następcą został ponownie Focjusz (1419-1431).

Do sprawy unii kościelnej powrócono, gdy na metropolitalnym tronie kijowskim zasiadł Harasim (1432-1435). Świdrygiełło (1370-1452; wielki książę litewski w latach 1430-1432), pozbawiony w wyniku zamachu (31 sierpień — 1 wrzesień 1432 r.) tronu wielkoksiążęcego, postanowił wykorzystać metropolitę Rusina do własnej polityki. Połączenie Kościołów miało zjednać Świdrygielle papieża Eugeniusza IV (1431-1447) przeciwko Zygmuntowi Kiejstutowiczowi (1432-1440), nowemu wielkiemu księciu litewskiemu. W 1434 r. kapelan książęcy Piotr i Jan Nicolsdorf udali się do Eugeniusza IV ze skargą na Zygmunta i popierających go Polaków oraz w celu nawiązania rokowań unijnych. W odpowiedzi na poselstwo papież w liście z dnia 20 października 1434 r. wyraził radość z podjętych rozmów i zalecił zwołać sobór prowincjonalny wszystkich biskupów ruskich, aby Harasim uzyskał mandat do rokowania ze Stolicą Apostolską i zawarcia unii[288]. Połączenie Cerkwi prawosławnej z Kościołem rzymskokatolickim nie doszło jednak do skutku, gdyż wkrótce wybuchł spisek przeciwko Świdrygielle. Udział w nim wziął również metropolita Harasim, który uważał, że powrót Rusi do łączności z Litwą rządzoną przez Zygmunta i z katolicką Polską gwarantowałoby powodzenie akcji unijnej. Świdrygiełło częściowo pokonał spiskowców (spod władzy Świdrygiełły odłączył się Wołyń wraz z grodami Łuck i Krzemieniec), zaś Harasim został pojmany i uwięziony na cztery miesiące. 26 lipca 1435 r. na rozkaz księcia Świdrygiełły Harasim został spalony na stosie w Witebsku[289].

Jedność metropolii kijowskiej została ostatecznie i formalnie zniesiona dopiero w latach 1458-1461. W tym okresie doszło do podziału ruskiej prowincji kościelnej na metropolię kijowską (zachodnioruską) i moskiewską (północną). Kościół wielkoruski stał się autokefalicznym. Od śmierci metropolity Jonasza w 1461 r. zwierzchnicy cerkwi moskiewskiej zaczęli używać tytułu *metropolitów moskiewskich i całej Rusi*.

Omawiając sobory o charakterze pryncypialnym, które zajmowały się sprawami dotyczącymi relacji Kościół — państwo oraz stosunkami m.in. ze Stolicą Apostolską, nie sposób pominąć soborów, które odbywały się w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim w odpowiedzi na zawarcie we Flo-

[287] T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy*, s. 230; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 45-47; A. Prochaska, *Król Władysław Jagiełło*, s. 396-398.

[288] A. Lewicki, *Powstanie Świdrygiełły. Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną*, Kraków 1892, s. 242 [369]-243 [370].

[289] Tamże, s. 245 [372]-248 [375].

rencji w 1439 r. unii kościelnej pomiędzy Kościołem prawosławnym a Kościołem rzymskokatolickim. Źródła historyczne niewiele o nich informują, lecz bez wątpienia tak ważne wydarzenie kościelne musiało stać się przedmiotem obrad soborów lokalnych.

W 1473 r. w Nowogródku oraz w 1476 r. w Wilnie odbyły się sobory, podczas których zajmowano się kwestią uznania postanowień unii kościelnej zawartej na soborze we Florencji. Unia kościelna była zgodna z polską racją stanu, choć co do sposobu jej realizacji istniały w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim rozbieżności[290]. Informacje o soborze, który zebrał się w 1473 r. w Nowogródku, pochodzą z listu datowanego na 14 marca 1476 r. i wysłanego przez Rusinów do papieża Sykstusa IV[291]. Dowiadujemy się

[290] Król Kazimierz IV Jagiellończyk (1447-1492), podobnie jak biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki i biskup wileński Maciej (zwolennicy soboru w Bazylei), w przeciwieństwie do metropolity kijowskiego Izydora, pragnęli unii kościelnej na Rusi, lecz nie w kształcie ogłoszonym we Florencji, tj. z jednością wiary, lecz z różnością obrządków. Dążyli oni do zjednoczenia Kościołów poprzez poddanie Kościoła greckiego Kościołowi łacińskiemu, z zupełnym wyeliminowaniem obrzędów greckich, które wraz z dogmatami uważali za błędy i zabobony. Taka postawa pozwala jednak zrozumieć uznanie przez króla Kazimierza Jonasza I Rusina, wroga unii florenckiej, za metropolitę na obszarze Korony (1451 r.) oraz zawarcie traktatu pokojowego z księciem moskiewskim Wasylem i Borysem twerskim (31 sierpnia 1449 r.), który *de facto* definitywnie przekreślał możliwość urzeczywistnienia postanowień unii florenckiej (traktat wprawdzie nie porusza kwestii kościelnej, a jedynie stwierdzał, iż metropolita ma być *superarbitrem* w pewnych spornych sprawach. Gdy zauważymy jednak, iż wkrótce król Kazimierz nawiązał przyjazne stosunki z metropolitą Jonaszem (wymiana ciepłej korespondencji, przesłanie prezentów), to można z dużą dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, że sygnatariusze traktatu wcale nie myśleli o Izydorze, zagorzałym krzewicielu unii, jako o *superarbitrze,* lecz właśnie o zaciekłym wrogu postanowień florenckich — Jonaszu). A. Lewicki, *Unia florencka w Polsce*, Kraków 1899, s. 50-58 [254-262] (odbitka z t. XXXVIII „Rozpraw Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie"). Por.: K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 55-58.

[291] List metropolity kijowskiego Mizaela do papieża Sykstusa IV nie zachował się w oryginale. W 1605 r. odnalazł go metropolita unicki Hipacy Pociej w cerkwi w Krewie i opublikował go drukiem w broszurze zatytułowanej „Poselstwo do Papieża Rzymskiego Syxta IV od duchowieństwa i od Książąt i Panów Ruskich r. 1476" (*АЗР*, т. IV (1588-1632), Санкт-Петербургъ 1851, № 164, с. 251). Pełny tekst dokumentu został opublikowany w: *Архивъ Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-губернаторе*, ч. 1, т. VII, Киевъ 1887, с. 199-231 (dalej: *АЮЗР*). Trzy kopie zaginionego oryginału (znajdujące się w Bibliotece Watykańskiej, w archiwum Propagandy Wiary w Rzymie oraz w archiwum Bractwa Stauropigialnego we Lwowie) zbadał i opisał A. S. Pietruszewicz (А. С. Петрушевичъ, *Поселство до Папежа Рымского Сикъста четвертаго, отъ духовенства и княжатъ и пановъ рускихъ з Вильна року 1476,* „Литературный сборникъ, издаваемый Галицко-русскою Матицею", Львов 1869, вып. I-IV, с. 223-260). Zob.: W. Hryniewicz, *Prekursor unijnych dążeń Rusinów. Memoriał unijny metropolity Mizaela (1476)*, [w:] *Unia brzeska — geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, pod red. R. Łużnego, F. Ziejki, A. Kępińskiego, Kraków 1994, s. 54-65.

z niego, iż był on ponownym pismem adresowanym do papieża, powtarzającym to, co już zostało wysłane do Rzymu przed trzema laty za pośrednictwem legata papieskiego dla Rusi Antoniego Bonumbre[292]. Autorzy tego listu w słowach pełnych patosu i retoryki złożyli hołd papieżowi, jako „powszechnemu pasterzowi, pasterzowi Wielkiego Pasterza Chrystusa", zapewniając Stolicę Apostolską o swej prawowierności i oświadczając, że uznają postanowienia siedmiu soborów powszechnych i ósmego — florenckiego. Skarżyli się zarazem na krzywdy jakie doznawali od łacinników, którzy podważali prawdziwość ich wiary, choć oni byli gorliwymi wyznawcami Chrystusa[293]. Prosili również o przysłanie dwóch mężów, jednego wiary greckiej, drugiego wiary rzymskiej, dobrze znających doktrynę i zwyczaje obydwu Kościołów oraz będących zwolennikami uchwał soboru florenckiego. Wysłannicy ci, odznaczający się szczególnymi walorami umysłowymi i moralnymi (m.in. mądrzy, uczeni, nienaganni, szczerzy, nie szukający własnej chwały, nieprzekupni, pokorni i łagodni) oraz prawdziwie miłujący pokój i zgodę doprowadziliby do pojednania Kościołów (средостение огради вражды ихъ еже естъ межи нами, разорено будетъ)[294]. Sygnatariusze memoriału również papieżowi zwracali uwagę na zagrożenie płynące ze strony Turków i Tatarów, którzy, podbijając kolejne kraje, zmuszali ich mieszkańców do przyjęcia wiary muzułmańskiej (закон махметовъ). Wobec tego niebezpieczeństwa chrześcijanie powinni zjednoczyć się, aby wspólnie przeciwstawić się wrogom wiary Chrystusowej.

Z treści listu można również dowiedzieć się, że zebrani na soborze w Nowogródku (1473 r.) hierarchowie złożyli uroczystą deklarację popierającą unię florencką. Nie znamy liczby uczestniczących w nim biskupów, lecz biorąc pod uwagę, że w liście pada sformułowanie „[list] wysłany do Was najświętszy z świętych z naszych stron przez naszych świętych ojców [przez] świętych biskupów (освященный епископи), także i najjaśniejszych, przesławnych książąt i wielmożów i godnych wielkiego poważania, szlachetnych panów i wszystkich bogobojnych znamienitych mężów"[295], to musiało ich być co najmniej dwóch. Oskar Halecki przypuszczał, iż na soborze w 1473 r. wybrano następcę metropolity kijowskiego Grzegorza — Mizaela, biskupa

[292] Wiosną 1473 r. legat papieski Antonio Bonumbre, wracając ze swej misji do Moskwy, przejeżdżał przez ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. I, z. 1 (1387-1468), Kraków 1932, nr 280 (1 kwietnia 1473 r.), s. 327-328; *ПСРЛ*, т. 8, *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, с. 176-177 (pod rokiem 1473).

[293] „исповѣдающе глаголы ложныя хулящая насъ и глаголюща, яко нѣсмы съверъшены истинънии хрестіяне святыя православныя вѣры Христовы" — *АЮЗР*, ч. 1, т. VII, с. 206.

[294] Tamże, s. 217

[295] Tamże, s. 229.

smoleńskiego[296], Rusina pochodzącego z rodu Pstruchów lub Pstruckich[297]. Wydaje się to jednak mało prawdopodobne, gdyż w liście z dnia 7 października 1475 r., w którym jest mowa o przekazaniu pod opiekę, w wypadku śmierci, monasteru Trójcy Św. (znajdującego się w majątku Czerej) wraz z przynależącymi do niego ziemiami, „kniahini Maryi" oraz Bohdanowi Sapiesze, jego żonie i ich potomkom, wciąż widniał tytuł „władyka smoleński Misaiło"[298]. Można się również domyślać, że sygnatariuszami apelu z 1473 r. były m.in. te same osoby, które podpisały list wysłany z Wilna w 1476 r. Na piśmie datowanym na 14 marca 1476 r. widniały podpisy Mizaela, dwóch archimandrytów: Jana z Ławry Pieczerskiej w Kijowie i Makarego z klasztoru Trójcy Św. w Wilnie oraz trzynastu przedstawicieli książąt i bojarów, m.in. książąt Michała Olelkowicza, Fiodora Bielskiego (Феодоръ зъ БѢлое), Dymitra Wiaziemskiego, a także Iwana Chodkiewicza, jednego z najbardziej lojalnych stronników króla Kazimierza Jagiellończyka w Wielkim Księstwie[299]. Na oba te listy Stolica Apostolska nie odpowiedziała, gdyż najprawdopodobniej nigdy one nie dotarły do Watykanu.

Zarówno wiarygodność listu Mizaela wysłanego do papieża Sykstusa IV, jak i prawdziwość informacji w nim zawartych o soborach litewskich 1473 i 1476 r. jest jednak sporna. Część historyków uważa memoriał z 1476 r. za autentyczny. Takiego zdania byli m.in. Mychajło Hruszewski, metropolita Makary (Bułgakow), Kazimierz Chodynicki oraz Oskar Halecki[300]. Liczni

[296] O. Halecki, *Od unii florenckiej*, t. 1, s. 139. W takim przypadku w soborze musiało uczestniczyć co najmniej trzech biskupów.

[297] Więcej na temat rodu Pstruchów lub Pstruckich zob.: J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 669 nn.

[298] *АЗР*, т. 3 (1544-1587), Санкт-Петербургъ 1848, № 101, с. 233-234; J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy*, s. 670. Należy zatem przyjąć, podobnie jak czyni to metropolita Makary (Bułgakow), iż wybór Mizaela na katedrę metropolitalną nie mógł nastąpić wcześniej niż pod koniec 1475 r. Już w marcu 1476 r. w niezupełnie wiarygodnym liście do papieża Sykstusa IV tytułował się jako *biskup smoleński Misaił, wybrany elekt na metropolię, kijowski tron i całej Rusi* („епископъ смоленский, Мисаилъ, выбраный алектъ на митрополію, кіевского престола и всея росіи"). Zob.: Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 5: *Период разделения Русской Церкви на две митрополии. История Западнорусской, или Литовской, митрополии (1458-1596)*, Москва 1996, с. 41; por.: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. V, с. 410. W związku z powyższym należy również odrzucić informację podaną przez Zachariusza Kopysteńskiego w *Palinodii*, iż Mizael został zatwierdzony na katedrę metropolitalną przez patriarchę konstantynopolitańskiego Symeona I z Trapezuntu w 1474 r. *РИБ*, т. IV, кн. 1, стлб. 1036.

[299] O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, t. 1: *W wiekach średnich*, Kraków 1919, s. 407, 411, 413, 418.

[300] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. V, с. 409-410, особенно прим. 3, с. 409 (M. Hruszewski choć nie negował opinii, że list Mizaela mógł nosić późniejszą redakcję, to podane w nim fakty uważał za prawdziwe); Макарий (М. Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 5, с. 42, а также комментарий № 27, с. 426; K. Chody-

historycy poddawali jednak w wątpliwość wiarygodność tego listu. Już Zachariusz Kopysteński w XVII w. w *Palinodii* podważał prawdziwość memoriału[301]. Podobnie uczynił również Stiepan Gołubiew w przedmowie do cz. 1, t. 7 *Archiwum południowo-zachodniej Rusi*, w którym w języku ruskim opublikowany został list Mizaela z 1476 r.[302] Ks. J. Fijałek uważał dokument za falsyfikat z początku XVII w. sporządzony przez współpracownika metropolity unickiego Hipacego Pocieja — Piotra Arkadiusza, Greka z Korcyry, w czasie walk o wprowadzenie postanowień soboru brzeskiego z 1596 r. Zauważył on, iż „wszelkie (...) dowody autentyczności, mające chronić ten akt od wszelkich, a ciągle nasuwających się podejrzeń, utracają całkowicie wartość swoją naukową, jeżeli się przyłoży do niego trzy kryteria, nieodzowne przy badaniu tego rodzaju dokumentów historycznych: przekaz tekstu, zawartość jego i datację z podpisami świadków"[303]. Myśl tę rozwinęli Lidia Korczak oraz Antoni Mironowicz[304]. Zwrócili oni uwagę m.in. na to, iż Iwan Chodkiewicz, rzekomy sygnatariusz aktu, tytułowany był w liście Mizaela jako „namiestnik witebski, marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego i wielki hetman". Iwan Chodkiewicz nigdy jednak nie był namiestnikiem witebskim. W latach 1470-1479 pełnił on funkcję marszałka gospodarskiego (dworskiego), zatem na pewno nie mógł piastować stanowiska marszałka ziemskiego[305]. Ponadto przypisywana mu godność „wielkiego hetmana" nie istniała wówczas w Wielkim Księstwie Litewskim. Historycy zwrócili również uwagę na figurujący pod listem podpis Aleksandra Sołtana, który w czasie rzekomego soboru w ogóle nie przebywał w Wilnie, ani też na terenie Litwy[306]. List zawierał także XVII-wieczny tytuł archimandryty ławry kijowsko-pieczerskiej: „archimandryta chwalebnej ławry pieczerskiej w Kijowie" („архиманъдритъ славныя лавъры печеръскія

nicki, *Kościół prawosławny*, s. 66-67 (przyp. 3); O. Halecki, *Od unii florenckiej*, t. 1, s. 137-142 (prof. O. Halecki, jak się wydaje, skłania się ku uznaniu autentyczności memoriału).

301 *РИБ*, т. IV, кн. 1, стлб. 1036.

302 *АЮЗР*, ч. 1, т. VII, с. XIII.

303 J. Fijałek, *Los unii florenckiej w Wielkim Księstwie Litewskim za Kazimierza Jagiellończyka*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności", t. XXXIX, nr 1, Kraków 1934, s. 24.

304 L. Korczak, *W kręgu litewskich zwolenników unii kościelnej w drugiej połowie XV wieku*, [w:] *Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu*, Kraków 2000, s. 323-332; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny,* s. 192-194.

305 *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII- XVIII wieku*, t. XI: *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 83-84, 203.

306 Zob.: A. Łapiński, *Zygmunt Stary a Kościół prawosławny*, Warszawa 1937, s. 16-17 (wydaje się, iż A. Łapiński również nie w pełni wierzy w autentyczność listu Mizaela); *Rachunki królewskie z lat 1471-1472 i 1476-1478*, oprac. S. Gawęda, Z. Perzanowski, A. Strzelecka, Wrocław — Kraków 1960, s. 108, 110, 116, 124, 138, 144.

в КіевѢ”), zamiast używanego w XV w. określenia archimandryta *pieczerskoj obitieli*[307]. Może również zastanawiać fakt, iż kopia listu Mizaela przechowywana w Bibliotece Watykańskiej w Rzymie nie zawiera podpisów osób duchownych ani też przedstawicieli świeckich[308].

Reasumując należy stwierdzić, że list Mizaela do papieża Sykstusa IV, który potwierdzałby fakt zebrania się soborów w 1473 i 1476 r., jest mało wiarygodny i nie można mieć pewności czy wspomniane sobory w ogóle się odbyły. Na podstawie tego mało wiarygodnego listu trudno również przyjąć, że wśród Rusinów panowały wówczas tendencje unijne, które miały zaowocować powołaniem w Wielkim Księstwie Litewskim Kościoła unijnego. Wydarzenia poprzedzające wysłanie memoriału do papieża Sykstusa IV, jak i późniejsze zdarzenia, nie dają podstaw do twierdzenia, że w owym czasie istniały nastroje unijne wśród społeczności prawosławnej. Bez wątpienia król Kazimierz IV Jagiellończyk negatywnie odniósł się do florenckiego projektu unii kościelnej[309], zaś działalność Mizaela wywołała zdecydowaną reakcję antyunijną. Powstała na terenie ziem litewskich opozycja wybrała na stanowisko metropolity archimandrytę Spirydona, zwanego z powodu swej porywczości „Sataną”. W 1476 r. otrzymał on błogosławieństwo na katedrę metropolitalną od patriarchy konstantynopolitańskiego Rafaela (1474-1477). Metropolita Spirydon nie został jednak uznany przez Kazimierza Jagiellończyka, który kazał wypędzić go z kraju. Nie spotkał się również z życzliwym przyjęciem w Moskwie, gdzie zaraz po swoim przyjeździe został aresztowany i osadzony w monasterze św. Feraponta. W następstwie zaistniałych wydarzeń Mizael ponownie objął swój urząd i sprawował go aż do śmierci w 1480 r. Wówczas sobór biskupów litewskich wybrał nowego metropolitę — biskupa połockiego Symeona. Został on zatwierdzony przez patriarchę konstantynopolitańskiego Maksyma w czerwcu 1480 r.

Wobec sceptycyzmu króla Kazimierza Jagiellończyka oraz biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego i biskupa wileńskiego Macieja do realizacji unii kościelnej w oparciu o założenia wypracowane we Florencji[310], a także jak się wydaje, niechęci społeczności prawosławnej do ruchu unijnego[311] (zwłaszcza na skutek działalności Mizaela), można założyć, że przeciwko przyjęciu postanowień unii florenckiej odbywały się sobory lokalne Kościoła prawosławnego. Najważniejszy z nich zebrał się poza granicami

[307] Zob.: A. Łapiński, *Zygmunt Stary*, s. 19-20.

[308] А. С. Петрушевичъ, *Поселство до Папежа Рымского Сикъста четвертаго*, с. 249.

[309] K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 49-58, 68-69. Zob.: przyp. 290.

[310] Patrz przyp. 290; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 51-52; Por.: Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 448-450.

[311] K. Chodynicki, *Kościół prawosławny*, s. 51-52; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 178-179.

Korony oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego, w Moskwie w 1441 r. Choć odbył się on poza interesującym nas obszarem, to jednak wart jest uwagi, gdyż może rzucić nieco więcej światła na omawianą problematykę soborów pryncypialnych.

W trzecią niedzielę Wielkiego Postu, 19 marca w 1441 r., do Moskwy przybył Izydor, metropolita kijowski i całej Rusi, legat apostolski i kardynał Kościoła rzymskiego, zagorzały zwolennik unii florenckiej[312]. Przywiózł on ze sobą pismo od papieża do kniazia Wasyla II Ślepego (1425-1462)[313]. Papież Eugeniusz IV (1431-1447) zwrócił się do księcia moskiewskiego o życzliwe przyjęcie hierarchy, tak bardzo zaangażowanego w działalność na rzecz unii pomiędzy obydwoma Kościołami. Na polecenie Izydora odczytane zostały w soborze pw. Zaśnięcia Bogurodzicy postanowienia florenckie, co wywołało oburzenie zebranych, a sam metropolita został okrzyknięty heretykiem i uwięziony w monasterze czudowskim w Moskwie. Metropolita kijowski i całej Rusi został osądzony na soborze, na który zgodnie z wolą kniazia przybyli biskup rostowski Efrem, riazański — Jona, kołomeński — Barlaam, sarajski — Hiob, permski — Harasim, a także Abraham z Suzdala, który wraz z Izydorem uczestniczył w obradach soboru florenckiego i, co interesujące, podpisał bullę unijną[314]. Na soborze zjawili się również archimandryci, ihumeni, zakonnicy, duchowieństwo białe oraz przedstawiciele świeccy. Uczestnicy zjazdu uznali uchwałę soboru florenckiego za niezgodną z Tradycją i prawem Boskim. Izydor nie wyraził jednak skruchy i nie wyparł się „herezji łacińskiej". W monasterze czudowskim przebywał pod strażą do jesieni 1441 r., kiedy wraz z dwoma uczniami Grzegorzem i Atanazym uciekł do Tweru, a stamtąd na Litwę i do Rzymu. Izydor nie pozostał w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego, ani Korony, gdyż w owym czasie wzmogły się nastroje „antyflorenckie"[315]. Król Kazi-

[312] В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 342; *ПСРЛ*, т. 12, *Патриаршая или Никоновская летопись*, Москва 1965, с. 40. Według *Latopisów pskowskich* Izydor przybył do Moskwy w szóstym tygodniu Wielkiego Postu, tzn. „на вербнои недели" („на вербницю"). *Псковская 2-я Летопись*, [в:] *Псковские Летописи*, вып. 2, под ред. А. Н. Насонова, Москва 1955, с. 47; *Псковская 3-я Летопись, Строевский список*, [в:] *Псковские Летописи*, вып. 2, с. 134.

[313] *ПСРЛ*, т. 12, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 40-41 (pod rokiem 1441); В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 343 (pod rokiem 1441); *ПСРЛ*, т. 8, *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, с. 108-109 (pod rokiem 1440).

[314] *Акты исторические, собранные и изданные Археографическою Комиссиею*, т. 1 (1334-1598), Санкт-Петербургъ 1841, № 39, 62, с. 74; 110-112.

[315] W latopisach można odnaleźć różne daty ucieczki Izydora do Tweru. W Latopisie woskriesieńskim widnieje data 1441 r. (*ПСРЛ*, т. 8, *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, с. 109; *Псковская Летопись*, [в:] *ПСРЛ*, т. 4, *Новгородския и псковския летописи*, Санкт-Петербургъ 1848, с. 212). Natomiast Latopis nikonowski oraz W. Tatiszczew podają datę 15 września 1443 r. (*ПСРЛ*, т. 12, *Патриар-*

mierz Jagiellończyk oraz część hierarchii rzymskokatolickiej wyraźnie opowiedziała się po stronie antypapieża Feliksa V (1439-1449) i soboru bazylejskiego[316].

Unia florencka została definitywnie odrzucona przez Kościół prawosławny na ziemiach ruskich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także w Księstwie Moskiewskim. Sprzeciw prawosławnych wyrażany m.in. na soborach pryncypialnych oraz niechęć hierarchii rzymskokatolickiej w Polsce i na Litwie do unii florenckiej zniweczyły plany papieża Eugeniusza IV zmierzające do połączenia obu Kościołów. Jednocześnie Rusini zaczęli postrzegać patriarchę konstantynopolitańskiego oraz cesarza bizantyjskiego jako odstępców od wiary prawosławnej. W konsekwencji takiego stanu rzeczy biskupi wielkoruscy z polecenia księcia moskiewskiego Wasyla II wybrali w 1448 r. na metropolitę kijowskiego i całej Rusi biskupa riazańskiego Jonasza (1448-1461). Dokonali tego bez zgody patriarchy konstantynopolitańskiego, co pociągnęło za sobą cały szereg wydarzeń, które ostatecznie doprowadziły do niezależności Cerkwi moskiewskiej.

Sobory ds. kanonizacyjnych

Przedstawiając sobory, które odbywały się do końca XV w. na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie sposób nie wspomnieć o soborach na których dokonano kanonizacji świętych[317]. Jednak na ich temat posiadamy niewiele danych. Pierwsze dobrze udokumentowane źródłowo sobory ds. kanonizacyjnych odbyły się dopiero w latach 1547 i 1549 w Moskwie pod przewodnictwem metropolity Makarego (1534-1556). Ze względu na znikomość informacji poniższe rozważania z pewnością nie będą pełne i wyciągnięte wnioski mogą być obarczone błędem.

Kościół prawosławny na Rusi na przestrzeni wieków kanonizował bogobojnych mężów i pobożne niewiasty kierując się kilkoma ogólnymi regułami.

Najważniejszą zasadą, którą kierował się Kościół na Rusi w procesie ka-

шая или Никоновская летопись, с. 42; В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 346). Mając jednak na względzie to, iż Izydor wydostał się z niewoli w Twerze „на средокрестной недели" (czwarty tydzień Wielkiego Postu) 1442 r., należy zatem przyjąć, że ucieczka z Moskwy miała miejsce w 1441 r. W Twerze Izydor został na pewien czas uwięziony przez księcia twerskiego Borysa Aleksandrowicza. *Псковская Летопись*, [в:] *ПСРЛ*, т. 4, с. 212: *Псковская 2-я Летопись*, [в:] *Псковские Летописи*, вып. 2, с. 47; *Псковская 3-я Летопись*, *Строевский список*, [в:] *Псковские Летописи*, вып. 2, с. 135; Б. Бучинський, *Студії з історії церковної унії*, „Записки Наукового товариства ім. Шевченка", т. 85, Львів 1908, с. 39; A. Lewicki, *Unia florencka*, s. 37 [241]; *ПСРЛ*, т. 12, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 42-43; В. Н. Татищев, *История Российская*, т. 3, с. 346.

316 Б. Бучинський, *Студії з історії церковної унії*, с. 40; Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 2, ч. 1, с. 449.

317 Kanonizacja — ustanowienie przez Kościół kultu świętego.

nonizacyjnym był dar czynienia cudów kandydata do świętości, których dokonywał jeszcze za życia lub po śmierci[318]. Zdarzały się jednak wyjątki. Książę Włodzimierz (+1015) został zaliczony do grona świętych, mimo że ani za życia, ani też po śmierci nie czynił cudów. Potwierdza to mnich Jakub, który broniąc świętości księcia stwierdził: „Nie dziwmy się, ukochani, że po śmierci nie czyni cudów: liczni święci sprawiedliwi nie czynią cudów, lecz są świętymi. Nigdzie nie mówi o tym święty [Jan] Złotousty: Po czym poznajemy i uważamy człowieka za świętego? Po cudach czy po czynach? I mówi: Po czynach poznajemy, a nie po cudach"[319]. Na uwagę zasługuje również fakt, iż kanonizacji dokonano w Nowogrodzie, a nie w Kijowie (gdzie był pochowany), po tym jak grób jego, przy którym mogły dokonywać się cuda, został zasypany przez zgliszcza zniszczonej przez Mongołów cerkwi Dziesięcinnej. Można zatem zakładać, że został on kanonizowany (najprawdopodobniej wkrótce po zwycięskiej bitwie nad Newą, która miała miejsce 15 lipca 1240 r.) nie jako cudotwórca, lecz jako chrzciciel Rusi, któremu przysługuje tytuł „równy apostołom" (tytuł ten w Bizancjum był powszechnie znany i odnosił się do wszystkich cesarzy). Oprócz tego w nowogrodzkiej cerkwi katedralnej (*sofijskim soborze*) ustanowione zostały święta ku czci licznej rzeszy biskupów nowogrodzkich (Joachim (+1030), Łukasz (+ok.1060), German (+1095), Arkadiusz (+1163), Grzegorz (+1193), Martyriusz (+1199), Antoni (+1232), Bazyli (+1352), i in.), choć nie istnieją żadne wzmianki, aby ich relikwie zasłynęły z cudów. E. Gołubiński widzi w tym analogię do początkowego okresu w historii Kościoła greckiego (do około połowy XI w.), gdy hierarchowie kościelni (scs. святители), za wyjątkiem heretyków, niejako z urzędu byli zaliczani do grona świętych[320].

Relacje dotyczące czynienia cudów przez kandydatów do świętości nie były jednak wystarczającą podstawą do zaliczenia ich w poczet świętych.

[318] В. Васильевъ, *История канонизации русскихъ святыхъ*, „Чтения въ Императорскомъ Обществе истории и древностей российскихъ при Московскомъ университете", кн. 3, Москва 1893, с. 125-134; Е. Голубинский, *История канонизации святыхъ в Русской Церкви*, Москва 1903, с. 40-41, 264-269. Na Rusi rozpowszechniona była zasada, w myśl której zmarły mógł zostać zaliczony w poczet świętych, gdy za sprawą jego szczątków dokonałyby się cuda. Regułę tę można odnaleźć m.in. w rękopisie z końca XIV lub z początku XV w. zamieszczonym w pracy: *Описание славянскихъ рукописей Московской Синодальной библиотеки*: „to uczynią [relikwie] trzy cuda: głuchy — usłyszy, niemy — przemówi, ślepy — przejrzy. I jeśli uczynią cuda, to [są] od Boga i od św. Apostołów; jeśli nie uczynią tych cudów, to ich nie przyjmujcie". *Описание славянскихъ рукописей Московской Синодальной библиотеки*, отд. 2, *Писания святыхъ Отцевъ*, ч. 2, *Писания догматическия и духовно-нравственныя*, Москва 1859, № 153, с. 283. Zob.: В. О. Ключевский, *Древнерусския жития святыхъ какъ исторический источникъ*, Москва 1871, с. 423-424.

[319] Cyt. za: Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1, ч. 1, с. 185.

[320] Tamże, s. 16-18, 157, 268-269.

Wszystkie doniesienia o cudownych zdarzeniach przy ich grobach musiały być sprawdzone i uwierzytelnione przez władze kościelne. Pomyślna weryfikacja powodowała, iż imię świętego wpisywane było do *dyptychu* (kościelnego spisu męczenników i świętych), a w dzień jego „zaśnięcia" (tzn. śmierci) lub w dzień otworzenia grobu z jego relikwiami, bądź w oba te dni wyznaczane było coroczne cerkiewne świętowanie jego pamięci. Wraz z ustanowieniem święta przez wyższe władze kościelne (biskupów diecezjalnych lub metropolitę wraz z soborem biskupów) układane było nabożeństwo cerkiewne do świętego oraz spisywany był jego żywot.

Ryt zaliczenia osoby kanonizowanej do zgromadzenia świętych polegał na tym, że w wyznaczony dzień w świątyni, w której (pod którą lub obok której) znajdowały się cielesne szczątki lub ciała kanonizowanych, odbywało się uroczyste nabożeństwo najczęściej pod przewodnictwem biskupa w asyście licznie zgromadzonego miejscowego duchowieństwa. W uroczystości brał również udział przedstawiciel miejscowej władzy lub sam książęwraz z mieszkańcami danego okręgu[321]. Cielesne szczątki lub ciała kanonizowanych były wyjmowane z ziemi i umieszczane w trumnie (scs. рака) lub w grobowcu (scs. гробница), np. relikwie (scs. мощи) Borysa i Gleba, pierwszych świętych na Rusi, były kilkakrotnie odkrywane i przenoszone, aby ostatecznie spocząć w przeznaczonej dla nich murowanej cerkwi w Wyszogrodzie. Nestor w kronice wspomina o dwóch uroczystościach, w których uczestniczył zarówno metropolita z soborem biskupów, jak i władza świecka: w 1072 r. w czasie panowania księcia Izasława oraz za księcia Włodzimierza Monomacha w 1115 r.:

„Roku 6580 [1072 r. — przyp. A. M.]. Przenieśli świętych męczenników Borysa i Gleba. Zgromadzili się Jarosławicze — Izasław, Światosław, Wsiewołod, metropolita, którym wtedy był Jerzy, biskup Piotr perejasławski, Michał juriewski, Teodory ihumen pieczerski, Sofroniusz, Świętego Michała ihumen, German ihumen Świętego Spasa, Mikołaj ihumen perejasławski, i wszyscy ihumeni, i wyprawili święto. Świętowali uroczyście, i położyli ich do nowej cerkwi, którą zbudował Izasław (...). I przyniósłszy w nową cerkiew, otworzyli trumnę, i napełniła się wonnością cerkiew, zapachem błogim (...). Ucałowawszy relikwie jego [Borysa], włożyli je w trumnę kamienną. (...)

Roku 6623 [1115 r. — przyp. A. M.]. Indykta 8-go, zebrali się bracia, kniaziowie ruscy: Włodzimierz zwany Monomachem syn Wsiewołodowy, i Dawid Światosławicz, i Oleg brat jego, i uradzili przenieść relikwie Bory-

[321] Na Rusi decyzje wyższej cerkiewnej władzy, tj. biskupa diecezjalnego lub metropolity z soborem biskupów, odnośnie zaliczenia bogobojnego człowieka w poczet świętych i ustanowienia święta ku jego czci, były potwierdzane autorytetem świeckiej władzy księcia. В. Васильевъ, *История канонизации*, с. 120-121.

sa i Gleba, byli bowiem zbudowali cerkiew dla nich murowaną (...). I było nabożeństwo wielkie, zeszło się dużo narodu ze wszystkich stron, metropolita Nikifor ze wszystkimi biskupami — z Teoktystem czernihowskim, z Łazarzem perejasławskim, z popem Nikitą białogrodzkim i z Daniłą juriewskim, i z ihumenami (...). I postawili ich w grobowcu tym, po prawej stronie, gdzie dziś leżą. Przeniesieni zaś zostali święci męczennicy maja wtórego dnia, z drewnianej cerkwi do murowanej, w Wyszogrodzie"[322].

W tym miejscu należy zaznaczyć, iż niezniszczalność relikwii nie była na Rusi niezbędnym warunkiem przeprowadzenia procesu kanonizacyjnego. Jak podkreśla E. Gołubiński, niektórzy święci Rusi byli kanonizowani zanim otworzono ich groby: Teodozy Pieczerski, książę Michał Jarosławowicz Twerski, metropolita Piotr, arcybiskup nowogrodzki Mojżesz, Sawa Zwienigorodzki, Maksym *jurodiwy* Moskiewski, Aleksander Swirski, Nil Stołbieński. Innych kanonizowano niejednokrotnie po dość długim upływie czasu, od chwili odkopania relikwii: biskup rostowski Izajasz, książę Wsiewołod — Gabriel Pskowski, książę Roman z Uglicza, Eufemiusz Suzdalski, Stefan Machriszczski, biskup twerski Arseniusz, Sawwatiusz Sołowiecki, Warłaam Szenkurski lub Ważeski, Martynian Biełozierski, German Sołowiecki. Niektórzy zaś byli zaliczeni w poczet świętych, choć ich groby w ogóle nie były otwarte: Antoni Pieczerski, Dymitr Przyłucki, Cyryl Biełozierski, Nikon z Radoneża, Dionizy Głuszycki, Józef Wołokołomski, Korneliusz Kołomelski[323]. Znane są również przypadki naturalnej mumifikacji ciał, nie mające nic wspólnego ze świętością, np. mumifikacje ciał na niektórych cmentarzach Syberii, Kaukazu, we Francji (w Bordeaux i w Tuluzie)[324].

Bogobojni mężowie i pobożne niewiasty słynący z cudów i zaliczeni w poczet świętych dzielili się na Rusi na trzy kategorie: 1) święci „lokalni" w węższym tego słowa znaczeniu, tzn. czczeni jedynie w miejscu, gdzie zostali pochowani tj. w monasterze, w świątyni parafialnej, itp., 2) święci „lokalni" w szerszym tego słowa znaczeniu, tzn. czczeni na obszarze całej diecezji, oraz 3) święci „powszechni" lub „ogólnokościelni", których pamięć była czczona w całym Kościele na Rusi. Kult świętych „lokalnych" z biegiem czasu mógł zyskać na tyle duży rozgłos, że metropolita z soborem biskupów potwierdzał dokonaną już kanonizację i stawali się oni świętymi „ogólnokościelnymi". Do XV w. na Rusi, ze względu na rozbicie dzielnicowe kraju, mamy przede wszystkim do czynienia z kultem świętych „lokalnych". Świętych czczonych w jednym księstwie, bądź okręgu nie wspominano w modlitwach w innym księstwie, często nawet nie znano dnia poświęconego ich pamięci. Wyraźnie można to prześledzić na przykładzie kanonizacji metro-

[322] *Powieść minionych lat*, s. 341-342, 424-425.
[323] Е. Голубинский, *История канонизации*, с. 270.
[324] G. Fiedotow, *Święci Rusi (X-XVII w.)*, Bydgoszcz 2002, s. 18.

polity Piotra (1305-1326). Aby przełamać niechęć do „obcych" świętych wynikającą z rozbicia dzielnicowego, przy kanonizacji metropolity Piotra odwołano się do autorytetu patriarchy konstantynopolitańskiego. W 1339 r. metropolita kijowski Teognost (1328-1353) zwrócił się do patriarchy Konstantynopola Jana XIV (1334-1347) o pozwolenie zaliczenia metropolity Piotra do grona świętych, mimo że „lokalnie" został już kanonizowany 12 lat wcześniej (w 1327 r.) przez biskupa rostowskiego Prochora[325]. Liczni ruscy święci, tacy jak np. biskupi Rostowa Leoncjusz, Izajasz i Ignacy, Abraham Rostowski, Antoni Pieczerski, Dymitr Przyłucki, Nikita Perejasławski, książę Michał Wsiewołodowicz Czernihowski i jego bojar Fiodor i inni do połowy XV w. byli tylko „lokalnymi" świętymi, a od tego momentu wraz ze wzrostem politycznym Moskwy i podporządkowywaniem przez nią kolejnych udzielnych księstw, stali się „ogólnokościelnymi" świętymi. Księstwo Moskiewskie, rozszerzając swe wpływy polityczne i terytorialne, automatycznie włączało do swych *dyptychów kościelnych* świętych czczonych w podbitych dzielnicach[326].

Na Rusi prawo kanonizacji należało wyłącznie do miejscowej władzy kościelnej, mimo iż do czasu ustanowienia autokefalii w 1448 r.[327] Kościół na Rusi znajdował się w jurysdykcji patriarchatu konstantynopolitańskiego. Jedyny wyjątek związany jest, jak już zostało wspomniane, z kanonizacją metropolity Piotra w 1339 r.

Prawo kanonizacji „ogólnokościelnej", tj. dotyczącej świętych czczonych na obszarze całego Kościoła na Rusi, przysługiwało głowie Cerkwi prawosławnej — metropolicie. Natomiast kanonizacja „lokalna", odnosząca się do kultu świętych na ograniczonym obszarze, tj. diecezji, bądź jednego monasteru lub cerkwi, gdzie znajdowały się relikwie świętego, leżała w kompetencji biskupa diecezjalnego, choć zdarzały się wypadki, że dokonywał jej metropolita. Zarówno w przypadku kanonizacji „ogólnokościelnej", jak i „lokalnej", można przypuszczać, iż tego aktu dostojnicy kościelni nie podejmowali jednoosobowo, lecz w porozumieniu z większą liczbą hierarchów. Biskupi diecezjalni, zdaniem E. Gołubińskiego, nie dokonywali kanonizacji „lokalnej" bez zasięgnięcia opinii metropolity i bez jego zgody[328]. Podobnie, tzn. kolegialnie, postępowali również metropolici, którzy w przypadku kanonizacji „ogólnokościelnej" zaliczali kandydatów w poczet świętych wraz z soborem biskupów. Kanony 34. soboru apostolskiego oraz 9.

[325] В. Васильевъ, *История канонизации*, с. 83-87.

[326] Tamże, s. 150-152.

[327] Wybór na polecenie księcia moskiewskiego Wasyla II na metropolitę kijowskiego i całej Rusi Jonasza, biskupa Riazania (1448-1461) bez sankcji patriarchy Konstantynopola oznaczał zerwanie zależności jurysdykcyjnej od patriarchatu konstantynopolitańskiego i ustanowienie autokefalii metropolii moskiewskiej.

[328] Е. Голубинский, *История канонизации*, с. 295.

soboru antiocheńskiego wyraźnie wskazują, iż żaden biskup, czy to diecezjalny, czy też metropolita, *nic ważnego*[329] nie mogą czynić bez konsultacji z soborem biskupów; kanonizacja świętych z pewnością zaliczała się do rzeczy ważnych. Jednak świadectw takiego kolegialnego podejmowania decyzji nie posiadamy z okresu do końca XV w. Brak dokumentów wynika z tego, jak uważał E. Gołubiński, iż kanonizacje, w szczególności lokalne były dokonywane na podstawie ustnych rozporządzeń[330]. Późniejsze wydarzenia zdają się jednak potwierdzać kolegialną procedurę zaliczania do grona świętych. W 1544 r. metropolita Nowogrodu Wielkiego i Pskowa Teodozy zwrócił się do metropolity moskiewskiego Makarego (1543-1563) z zapytaniem o możliwość kanonizacji Jakuba Borowickiego (Иакова Боровичского), przy którego szczątkach dokonywały się cuda[331]. Powstały w połowie XVI w. Latopis nowogrodzki relacjonuje, iż w 1162 r. biskup rostowski Iwan z błogosławieństwa metropolity kijewskiego i całej Rusi Teodora (1160-1163) ustanowił święto ku czci św. Leoncjusza, biskupa Rostowa (a co za tym idzie kanonizował)[332]. Z kolei biskup chołmogorski Atanazy w swoim piśmie z 1690 r., dotyczącym zaliczenia Germana Sołowieckiego w poczet świętych, wyraźnie stwierdza: „bez świadectwa i bez błogosławieństwa monarszego i świątobliwego patriarchy w żaden sposób to [kanonizacja — przyp. A. M.] nie może się zdarzyć"[333]. Ewidentne świadectwo koncyliarnego podejmowania decyzji (tzn. przy udziale metropolity i soboru biskupów) w sprawie kanonizacji „ogólnokościelnych" w okresie do końca XV w. znajduje się jednak w jednym z psałterzy z XVI w. W zawartym w nim kalendarzu liturgicznym (scs. часослов) pod datą 12 lutego, w dzień święta metropolity kijowskiego i całej Rusi Aleksego, cudotwórcy (1354-1377), można przeczytać: „kanonizowany został z błogosławieństwa Przewielebnego Świątobliwego Arcybiskupa całej Rusi Jonasza, po uprzednim wyborze czcigodnego soboru biskupów, [zgodnie z] wolą miłującego Chrystusa i wszechwładnego monarchy wielkiego księcia całej Rusi Bazylego Wasiliewicza,

[329] μηδέν περιττόν — nic ważnego (*Kanony Apostolskie* 34). Słowo περιττός, które oznacza *ważny,* ale również *niezwykły*, *szczególny*, *przewyższający potrzebę*, należy w tym przypadku przetłumaczyć jako nadzwyczajny, niepospolity, wykraczający poza zwykły bieg spraw. Kanonizacja, bez wątpienia nie była rzeczą częstą i rutynową w Cerkwi prawosławnej na Rusi nie tylko do końca XV w., ale także i w późniejszym okresie.

[330] Ustne rozporządzenie w sprawie kanonizacji można odnaleźć w ustanowieniu przez arcybiskupa nowogrodzkiego Jonasza (+1470) lokalnego święta na cześć św. Sawy Wiszerskiego (+1460). Е. Голубинский, *История канонизации*, с. 78, 296.

[331] Tamże, s. 87-89.

[332] „Иванъ же епископъ Ростовский, благословеніемъ Феодора митрополита Кіевскаго и всеа Русіи, устави праздновати святаго Леонтія епископа Ростовскаго чюдотворца мѣсяца маіа въ 23 день". *ПСРЛ*, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, с. 230-231.

[333] Cyt. za: В. О. Ключевский, *Древнерусския жития святыхъ*, с. 424.

i za czasów szlachetnego i bogobojnego syna jego wielkiego księcia całej Rusi Jana Wasiliewicza"[334].

W opozycji do takiego stanowiska był Wasilij Wasiljew, który uważał, iż kanonizacje „lokalne", a nawet „ogólnokościelne", mogły być dokonywane samodzielnie przez jednego hierarchę. Powoływał się on na praktykę Kościoła w Grecji, gdzie kanonizacje przez długi okres czasu miały charakter lokalny i były samodzielnie dokonywane przez biskupów diecezjalnych[335]. Podobnego zdania był również Gieorgij Fiedotow, który zauważył: „niewątpliwie jednak w licznych wypadkach kanonizacji lokalnej biskupi działali bez zgody metropolity, choć trudno jest powiedzieć jaka była w tym względzie ogólna reguła"[336].

Na Rusi do końca XV w. odbyło się sześć kanonizacji „ogólnokościelnych", na których najprawdopodobniej metropolita wraz z soborem biskupów ustanowili ogólnokościelne święta i zaliczyli w poczet świętych m.in. Borysa i Gleba (między 1020 a 1039 r.), Teodozego Pieczerskiego (1108 r.), metropolitów Piotra (1327 i 1339 r.) i Aleksego (1448 r.) oraz Sergiusza z Radoneża (nie później niż pierwsza połowa XV w.) i Cyryla Biełozierskiego (1448 r.)[337]. W jednej z redakcji żywotu metropolity moskiewskiego Jonasza (1448-1461), sporządzonej za czasów metropolity moskiewskiego Makarego, można obok informacji o soborach w 1547 i 1549 r. odnaleźć listę dwudziestu dwóch świętych, którzy byli czczeni na obszarze całej Rusi w okresie do napisania żywotu. Obok już wymienionych siedmiu świętych wykaz zawiera imiona kolejnych piętnastu: 1) księżna Olga, 2) książę Włodzimierz, 3-4) książę czernihowski Michał Wsiewołodowicz i zamęczony wraz z nim bojar Fiodor, 5-7) książę jarosławski Fiodor Rościsławicz wraz z synami Dawidem i Konstantynem, 8-10) biskupi rostowscy Leoncjusz, Izajasz, Ignacy, 11) Antoni Pieczerski, 12) Nikita Perejasławski, 13) Warłaam Nowogrodzki, 14) Dymitr Przyłucki, 15) Abraham Rostowski[338].

Na zakończenie należy zaznaczyć, iż do końca XV w. na Rusi kanonizacje „ogólnokościelne", a co jest z tym związane, ustanawianie świąt ku czci świę-

[334] *Описание славянскихъ рукописей Московской Синодальной библиотеки*, отд. 3, *Книги Богослужебныя*, ч. 1, Москва 1869, № 410, с. 442-443.

[335] В. Васильевъ, *История канонизации*, с. 141-142.

[336] G. Fiedotow, *Święci Rusi*, s. 16.

[337] Е. Голубинский, *История канонизации*, с. 90; В. Васильевъ, *История канонизации*, с. 120. O kanonizacjach „ogólnokościelnych" Sergiusza z Radoneża i Cyryla Biełozierskiego nie posiadamy dokładnych świadectw. Uważa się, iż do połowy XV w. ustanowione zostało ogólnokościelne święto na cześć Sergiusza z Radoneża ze względu na wielki szacunek jakim obdarzali świętego książęta moskiewscy. Z kolei Cyryl Biełozierski już w 1448 r. został zaliczony wraz z Sergiuszem z Radoneża do grona szczególnie czczonych świętych *prepodobnych* w jednym z pism metropolity moskiewskiego Jonasza (1448-1461) — *РИБ*, т. VI, ч. 1, № 64, стлб. 541.

[338] В. О. Ключевский, *Древнерусския жития святыхъ*, с. 225, 241, 462.

tych „ogólnokościelnych" należały do kompetencji metropolity wraz z soborem biskupów. Informacje o tych soborach są jednak szczątkowe. Kanonizacje „lokalne" dokonywane były przez biskupów diecezjalnych, lecz już od XVI w. taki sposób zaliczenia osób zmarłych do grona świętych zaczął zanikać[339]. Od czasów metropolity Makarego (1542-1563) kanonizacje świętych zarówno czczonych w całym Kościele na Rusi, jak i lokalnie, dokonywane były już przez sobory metropolitalne, a następnie przez patriarchę moskiewskiego. Od XVIII w. jedyną instancją kanonizacyjną był Świątobliwy Synod.

* * *

Reasumując należy zaznaczyć, że od chrztu Rusi Kijowskiej dokonanego przez księcia Włodzimierza Wielkiego aż po koniec XV w., źródła z reguły pomijają kwestię soborów. Jeżeli w ogóle wspominają o nich, to najczęściej relacje są zdawkowe i lakoniczne, co jednak nie oznacza, że w omawianym okresie nie odbywały się. Według O. Łotockiego nawet po spustoszeniu Rusi przez Tatarów, „tradycja soborów nie została przerwana", choć ich regularność uległa zakłóceniu[340]. Latopisy staroruskie przede wszystkim wspominają o soborach elekcyjnych (wyborczych). Podane są w nich daty zjazdów oraz wymienieni są ich uczestnicy. Najmniej informacji dostarczają jednak o soborach ds. kanonizacyjnych. Najprawdopodobniej wynika to z faktu, że kanonizacje „lokalne", które zwykle poprzedzały rzadkie kanonizacje „ogólnokościelne", dokonywane były przez biskupów lokalnych, a więc bez zwoływania soboru.

W tym miejscu warto również zwrócić uwagę na rolę metropolitów w życiu Kościoła na Rusi Kijowskiej. Informacje dotyczące jednoosobowej, jak można wnosić z literalnego odczytania tekstu, a nie soborowej, działalności metropolity, np. elekcje nowych biskupów, sądy nad biskupami, itd., pojawiające się w latopisach, być może wynikają z faktu, iż metropolita kijowski nie musiał zwoływać biskupów z odległych zakątków metropolii, aby kolektywnie podjąć decyzje. W pobliżu Kijowa znajdowały się dwa biskupstwa: w Biełogrodzie, gdzie znajdował się dwór książęcy[341] i w Ju-

[339] W XVI w. zdarzyły się trzy przypadki kanonizacji „lokalnych", lecz nie dokonał już ich „lokalny" biskup, a metropolita (kanonizacje Pafnucego Borowskiego, Jakuba Borowickiego i Andrzeja, księcia smoleńskiego). В. Васильевъ, *История канонизации*, с. 155.

[340] О. Лотоцький, *Українські джерела церковного права*, Варшава 1931, с. 103.

[341] Biełgorod (obecnie wieś Biełgorodka) jeden z najstarszych grodów ruskich położony przy przeprawie na prawym brzegu rzeki Irpeni, ok. 10 km na południowy zachód od Kijowa. Warowny gród został zbudowany najprawdopodobniej w 991 r. Od samego początku Biełgorod był siedzibą biskupa, który pełnił funkcję wikariusza metropolitalnego. Z. Hilczerówna, W. Kowalenko, *Biełgorod*, [w:] *Słownik Starożytności Chrześcijańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, pod red. W. Kowalenki, G. Labudy i T. Lehra-Spławińskiego, t. 1 (A-E), cz. 1 (A-B), Wrocław — Warszawa — Kraków 1961, s. 112; Б. Н.

riewie[342], których biskupi byli wikariuszami metropolitalnymi, nazywanymi przez Andrzeja Poppe „pomocnikami metropolity lub *episcopi curiales*"[343]. Biskupi ci mogli zastępować metropolitę w przypadku jego nieobecności. Imiona ich nie pojawiały się w kronikach obok imienia metropolity, aby nie umniejszać prestiżu głowy metropolii. Poza tym będąc tylko „pomocnikami metropolity" nie mieli realnego wpływu na bieg historii Cerkwi ruskiej, więc ich obecność w przekazach kronikarskich była zazwyczaj pomijana.

Soborowa działalność Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego, choć rozwijała się do końca XV w., to zdecydowanemu zdynamizowaniu uległa dopiero w następnym stuleciu.

Змест

Праваслаўная царква на рускіх землях і ў Вялікім Княстве Літоўскім ад самага пачатку свайго існавання стварала структуры і органы неабходныя для правільнага функцыянавання царкоўнага інстытута, абапіраючыся на практыку Візантыйскай царквы і на царкоўнае кананічнае права. Разам з развіццём царкоўнага арганізма штораз большую ролю пачалі адыгрываць *саборы* як калегіяльныя органы, якія прымалі рашэнні не толькі ў справах тэалагічнага і дысцыплінарнага, але таксама і адміністрацыйнага ды судовага характару.

Саборы Праваслаўнай царквы займаліся перш за ўсё важнымі справамі, якія патрабавалі калектыўнага разгляду. У саборах звычайна ўдзельнічалі епіскапы, князі, вяльможы, архімандрыты і іераманахі. Паводле тэрытарыяльнага абсягу саборы дзяліліся на епархіяльныя і мітрапаліцкія, а калі браць пад увагу выношаныя на разгляд пытанні, можна вылучыць наступныя іх віды: 1) саборы, прысвечаныя ўнутранай арганізацыі Царквы, 2) дысцыплінарныя і тэалагічныя (судовыя) саборы, 3) саборы юрыдычна-кананічнага характару і 4) кананізацыйныя саборы.

Звестак пра памесныя саборы Праваслаўнай царквы на рускіх землях да татарскага набегу захавалася нямнога. Больш маецца інфармацыі аб саборах, якія адбываліся пасля звяржэння татарскай няволі. Дакладны лік, час і прадмет пасяджэнняў сабораў дакладна невядомы. Да пачатку XIV ст. адбываліся яны даволі рэдка і не адыгрывалі больш значнай ролі. Улада мітрапалітаў была адносна слабой, а князі на рускіх землях і ў ВКЛ

Флоря, Я. Н. Щапов, *Епархиальное управление и епископат русской церкви. X-XVII вв.*, [в:] *Православная Энциклопедия. Русская Православная Церковь*, Москва 2000, с. 230.

342 Juriew (obecnie Biała Cerkiew) — gród ruski nad rzeką Roś, ok. 80 km na południe od Kijowa, na granicy z Pieczyngami. Założony został w XI w. przez Jarosława Mądrego. Biskupstwo juriewskie powstało przed 1072 r., gdyż w relacji z przeniesienia relikwii Borysa i Gleba do Wyszogrodu wspominany jest już biskup juriewski Michał (*ПСРЛ*, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, стлб. 181). Zagrożenie ze strony wrogich koczowników zamieszkujących pobliskie stepy, zniszczenie Juriewa przez pożar oraz spadek znaczenia miasta sprawiło, iż w połowie XII w. katedra biskupia została przeniesiona do Kaniowa nad Dnieprem (między 1147 a 1154 r.). Juriewski, a później kaniowski biskup pełnili również, obok eparchy biełogorodskiego, funkcję wikariusza metropolitalnego. G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna...*, s. 57-58; Б. Н. Флоря, Я. Н. Щапов, *Епархиальное управление*, с. 231.

343 A. Poppe, *Organizacja Kościoła (Ruś)*, s. 514.

аказвалі вырашальны ўплыў на справы Царквы, у тым ліку і на чыста рэлігійныя пытанні. Хаця саборная дзейнасць Праваслаўнай царквы на рускіх землях і ў ВКЛ да канца XV ст. развівалася, то рашучую дынаміку набыла толькі ў наступным стагоддзі.

Resume

Orthodox Church in Ruthenian lands and within Grand Duchy of Lithuania, from the very beginning of its existence, created structures and appointed bodies necessary for proper operation of the church institution on the basis of Byzantine Church practice as well as Orthodox canonical law. Together with the development of a church organism, *sobors* (councils), as collective organs deciding not only in theological and disciplinary issues but also administrative and judicial matters, started to play more and more important role.

Orthodox Councils were summoned mainly for important matters that required collective revision and decision. Councils were usually participated by bishops, dukes, the mighty, archimandrites and hieromonks. Due to their territorial scope, councils were divided into diocesan and metropolitan. As far as the issues discussed during councils are concerned, we may distinguish the following types: 1) councils devoted to the Orthodox Church internal organization, 2) disciplinary and theological (judicial) councils, 3) legal and canonical councils, and 4) canonization councils.

We do not know much about local councils of Orthodox Church and their meetings in Ruthenian lands before the Tatar conquest. We know more about councils which were summoned after casting off the Tatar yoke. An exact number, duration and agenda of the councils are not precisely known. Until the beginning of the 14th century they were rarely held and did not play an important role. The metropolitans' power was relatively weak whereas dukes had enormous influence on the Church matters, including purely religious issues. Even though the council activity of the Orthodox Church in Ruthenian lands and within Grand Duchy of Lithuania developed until the end of the 15th century, it became truly dynamic as late as in the next century.

Adam Martynowicz — ur. 1976 r. w Białymstoku. Pracownik Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. W 2002 r. ukończył Chrześcijańską Akademię Teologiczną w Warszawie broniąc pracę magisterską zatytułowaną „Sobór Wszechprawosławny. Historia przygotowań i tematyka przyszłego Soboru". W latach 2002-2005 studiował w Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie na Wydziale Nauk Społecznych, uzyskując dyplom *licenza di communicazione sociale*. Zainteresowania badawcze obejmują historię Kościoła prawosławnego w XVI-XVIII w. oraz ideę soborowości.